

ΜΙΧΑΛΗΣ Σ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΔΡΑΜΑΛΗ: Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΚΛΕΝΙΑΣ

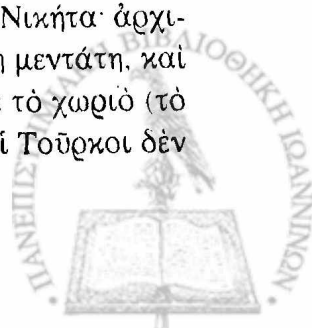
*Συμβολή στη μελέτη της ιστορίας και τοπογραφίας της περιοχής
των στενών διαβάσεων της Α. Κορινθίας*

α) Εισαγωγικά

Κατά τη μεγάλη Έλληνική Έπανάσταση του 1821 το χωριό Κλένια Κορινθίας κατέστη θέατρο πολεμικών επιχειρήσεων, δεδομένου ότι βρισκόταν κοντά στην είσοδο της Κλεισούρας του Άγιονορίου. Έτσι, αναφέρεται επανειλημμένα στις πηγές της Έπανάστασης, επ' ευκαιρία της εκστρατείας του Δράμαλη, ανάλογα με τις διάφορες φάσεις της και την εξέλιξη των γεγονότων.

Τά σχετικά με την εκστρατεία του Δράμαλη και την καταστροφή της στρατείας του στα Δερβενάκια και το Άγιονόρι είναι γνωστά. Ο Δράμαλης, με 30.000 περ. στρατό κατέλαβε τον Άκροκόρινθο και πέρασε στην αργολική πεδιάδα, όπου ήρθε σε δύσκολη θέση, κυρίως λόγω έλλειψης τροφών. Απεφάσισε, έτσι, να περάσει ξανά στην Κόρινθο, για να είναι ευκολότερος ο ανεφοδιασμός του, με αποτέλεσμα να ύποστει το πρώτο μεγάλο πλήγμα στα στενά των Δερβενακίων, στις 26 Ιουλίου 1822, από τους Έλληνες, με επικεφαλής τον Κολοκοτρώνη, και δυο ημέρες αργότερα, το δεύτερο, μικρότερο πλήγμα, στην Κλεισούρα του Άγιονορίου, από το Νικηταρά και άλλους όπλαρχηγούς. Η Κλένια, εύρισκόμενη κοντά στην έξοδο της Κλεισούρας, από το μέρος της Κορίνθου, ήταν φυσικό να μείνει έξω από τα γεγονότα¹. Οί περιπέτει-

1. Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, *Διήγηση συμβάντων της ελληνικής φυλής*, έπιμ. Τ. Γριτσοπούλου. Αθήναι 1981, σ. 114: «Οί Τουρκοί εκίνησαν και έτράβηξαν ίσια του Άγιονοριού την στρατά οί Πασάδες. Έπῆγαν επάνω στην προστοφυλακήν του Νικήτα: αρχινόντας ή μπροστοφυλακή τον πόλεμο, έβγαινεν ό Νικήτας να τους πάγη μεντάτη, και δέν ήμπόρεσαν να βαστάξουν, αλλά έγύρισε όλο το στρατεύμα και έπιασε το χωριό (το Άγιονόρι). Οί Τουρκοί επῆγαν στην άκρη στο χωριό πολεμώντας τους. Οί Τουρκοί δέν

ες τοῦ Δράμαλη καὶ τοῦ τμήματος ἐκείνου τοῦ στρατοῦ, ποῦ τοῦ εἶχε μείνει (ἦταν ἀκόμη ἀρκετὰ μεγάλο) δὲν τελείωσαν ἐδῶ. Ὁ Κολοκοτρῶνης φρόντισε νὰ φυλάει τὶς εἰσόδους ὅλων τῶν στενῶν, μὲ σκοπὸ τὴν πλήρη ἀπομόνωση τῶν Τούρκων. Ἔτσι, στὴν Κλένια, τοποθετοῦσε πάντοτε φρουρὰ (ὄρδη), μὲ σκοπὸ νὰ φυλάνε τὴν Κλεισοῦρα, ὅπως ἔκανε καὶ στὸν Ἅγιο Βασίλη, γιὰ τὴ φύλαξη τοῦ Ἁγ. Σώστη, ὥστε νὰ μὴν περνᾶνε οἱ Τούρκοι πρὸς βοήθεια τοῦ πολιορκημένου Ναυπλίου².

εἶχαν σκοπὸν νὰ πολεμήσουν τὸν Νικήτα, ἀλλὰ εἶχαν σκοπὸ κατὰ τὴν Κλένια νὰ ἀπεράσουν, καὶ καθὼς ἐκίνησαν οἱ Τούρκοι νὰ πᾶνε κάτω, ἐκίνησε ὁ Νικήτας καὶ οἱ ντοπικοὶ καὶ αἱ γυναῖκες ἀκόμα· τότε μᾶς ἔδωσαν εἶδηση εἰς τὰ Δερβενάκια (2 ὥραις μακρὰν ἀπὸ τὸ Ἁγιονόρι τὰ Δερβενάκια). Ἔστειλα τὸν Δημήτρη Κολοιόπουλον νὰ πιάση τὴν Κλένια, ὅταν ἄκουσα τὸν πόλεμο, μὲ 2.000. Ὁ Νικήτας τοὺς ἔπεσε ἀπὸ κοντὰ καί, ὡς τὴν Κλένια· ποῦ τοὺς ἐπῆγε, 500 ἐσκότωσε καὶ ἓνα Πασᾶ. Ἀπαράτησαν τὰ καμήλιά τους, τὰ φορτώματά τους. Ὁ Κολοιόπουλος δὲν ἔφθασε νὰ πιάση τὴν Κλένια. Τὸ ἄσκέρι ποῦ ἦταν στοὺς Μύλους βλέπωντας τοὺς Τούρκους ποῦ ἔφυγαν, ἐκίνησαν ἀπὸ κοντὰ, πλὴν δὲν ἔκαμαν πόλεμο».

Ὁ Φωτάκος, στὰ Ἀπομνημονεύματά του (Φ. Χρυσανθοπούλου (Φωτάκου), Ἀπομνημονεύματα, περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, Β' ἔκδ., Ἀθῆναι 1960, σ. 246), μᾶς παρέχει μιὰ ἐνδιαφέρουσα λεπτομέρεια, μετὰ τὸ τέλος τῆς μάχης στὴν Κλεισοῦρα: «Ὅτε ἐγένετο ὁ πόλεμος εἰς τὸ Ἁγιονόρι, τὰ στρατεύματα τοῦ Δερβενακίου δὲν εἶχαν περὶ τούτου καμμίαν εἶδησιν, ἀλλ' ἔξαφνα ἀκούομεν βοὴν τουφεκιῶν καὶ φωναῖς ἀπὸ τὰ βουνά, ὅτι οἱ Τούρκοι ἐπέρασαν κατὰ τὸ Ἁγιονόρι. Ἐτρεξαν εὐθύς ὁ Πλαπούτας μὲ τοὺς ἰδικούς του, ὁ Γενναῖος, ὁ Χριστόπουλος, ὁ Δεληγιάννης καὶ ἄλλοι εἰς τὴν Κλένια, διὰ νὰ τοὺς ἔβγουν μπροστά, ἀλλὰ δὲ τοὺς ἐπρόφθασαν, τοὺς ἐκυνήγησαν ἕως τὸ Χιλιομόδι, ἐσκότωσαν ἕξ αὐτῶν 10 καὶ 2 δερβίσηδες ἐπίασαν ζωντανούς». Τέλος, ὁ Μ. Οἰκονόμου (Ἱστορικά τῆς Ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας ἢ ἱερός τῶν Ἑλλήνων ἀγῶν (Βιβλ. Τσουκαλά, Ἀθῆναι), σ. 271-2), ἀναφέρεται μὲ περισσότερες λεπτομέρειες στὰ μετὰ τὴ μάχη τοῦ Ἁγιονορίου, τονίζοντας τὴ σπουδὴ τῶν Τούρκων «νὰ φθάσωσιν εἰς τὸ κατὰ τὰς Κλεωνὰς (ἐννοεῖ Κλένια) κάταντες πεδίον» καὶ τὴν ἀγωνία τοῦ Κολοκοτρῶνη νὰ τοὺς προλάβει στὴν Κλένια, στέλλοντας τὸν Κολοιόπουλο, μὲ τοὺς ἄνδρες του, στοὺς ὁποίους καὶ τόνισε ὅτι ἂν ἤθελαν λάφυρα, μποροῦσαν νὰ κινηθῶσιν τοὺς Τούρκους καὶ νὰ πάρουν.

2. Βλ. π.χ., Ἀναγνώστη Κοντάκη, Ἀπομνημονεύματα (Βιβλιοθ. Τσουκαλά), σ. 54: «Μετὰ τὴν μάχην ταύτην (Ἁγιονορίου) ἐδιορίσθη τὸ στράτευμα τῆς ἐπαρχίας μας καὶ ἐπίασε τὴν Γκλένιαν. Ἀπὸ ἐκεῖ μετετέθη εἰς Δερβενάκι». Γενναίου Κολοκοτρῶνη, Ἀπομνημονεύματα, ἔκδ. Βιβλ. Τσουκαλά, σ. 78. Οἰκονόμου, Ἱστορικά, σ. 273: «... Εἰς δὲ Ἅγιο Σώστην, Ἅγιο Βασίλη καὶ Κλένια, ἔταξεν Ἀρκαδινοὺς καὶ Τσακῶνους καὶ τοὺς περὶ τὰ μέρη ταῦτα ἐγχωρίου Κορινθίου».

β) Ἡ μάχη κατὰ τὸν Ἀμβρόσιο Φραντζή, Νικόλαο Σπηλιάδη καὶ ἄλλες σύγχρονες πηγές

Ὁ Κολοκοτρώνης ἐπαληθεύθηκε στὶς προβλέψεις του. Οἱ Τούρκοι ἐπιχείρησαν νὰ σπάσουν τὸν κλοιὸ ἀπὸ τὸ μέρος τῆς Κλένιας, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ Ἁγίου Σώστη. Στὴν πρώτη περίπτωση, ἐγίνε μάχη, ἢ ὁποία δὲν εἶναι ἰδιαίτερα γνωστή, ἃν καὶ ἔχει περάσει στὴ βιβλιογραφία, ὡς μάχη τῆς Κλένιας³. Εἶναι μία ἀπὸ τὶς ἑπτὰ ἢ ὀκτὼ μάχες ποὺ ἐγίναν κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Δράμαλη (στὰ Δερβενάκια γύρω ἀπὸ τὸ Ἄργος, Ἁγιονόρι, Κλένια, Περαχώρα, Βασιλικά καὶ Ἀκράτα)⁴. Ἡ μάχη τῆς Κλένιας δὲν εἶχε βέβαια τὴ σημασία ποὺ εἶχαν ἐκεῖνες τῶν Δερβενακίων καὶ τοῦ Ἁγιονορίου, ἦταν ὅμως ἀρκετὰ σκληρὴ καὶ ἡ ἀποτυχία τῶν Τούρκων νὰ ἐλέγξουν τὴν στενωπὸ πρὸς Ναύπλιο καὶ τὴν εὐφορη περιοχὴ Κλένιας-Χιλιομοδίου, γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τροφῶν, τοὺς κόστισε πολὺ. Ἡ μάχη αὐτὴ εἶχε ἓνα ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ ἐγίνε μέσα στὸ χωριό, τὴν Πάνω Κλένια, καὶ ἔτσι οἱ τοπογραφικὲς λεπτομέρειες ποὺ δίνονται εἶναι πολὺτιμες καὶ γιὰ τὸν ἐγκατελειμμένο σήμερα οἰκισμό.

Ἡ μάχη τῆς Κλένιας δὲ μνημονεῦεται σὲ πολλὰς πηγὰς τῆς Ἐπανάστασης, ὅμως ὁ Ἀμβρόσιος Φραντζής, πρωτοσύγγελος τῆς ἐπισκοπῆς Χριστιανοπόλεως, μὲ ἔδρα τὴν Ἀρκαδιὰ (Κυπαρισσία), τῆς ἀφιερώνει ἀρκετὰ μεγάλο χῶρο στὴν ἱστορία του (μιά περ. σελίδα). Ὁ Ἀμβρόσιος Φραντζής, τοῦ ὁποίου τὸ κοσμικὸ ὄνομα ἦταν Ἀνδρόνικος, γιὸς τοῦ Ἰωάννη Φραντζῆ, γεννήθηκε τὸ 1771 στὸ Μεσορούγγι Νωνάκριδος Καλαβρυτῶν. Μόνασε στὸ Μ. Σπήλαιο, ὅπου διδάχτηκε τὰ γράμματα καὶ ἔλαβε τὸ μοναχικὸ σχῆμα. Κατηγήθηκε στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία στὶς 20 Φεβρουαρίου τοῦ 1819 καὶ ἀκολούθως ἀνέπτυξε δράση πρὸς ἐξάπλωσὴ της καὶ πρὸς ὄφελος τοῦ ἀγῶνα. Ἀπὸ τὸ 1837 ἄρχισε νὰ συγγράφει τὴν ἱστορία τῆς περιόδου αὐτῆς, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐκδοθοῦν τρεῖς τόμοι

3. Ἔτσι τὴν ὀνομάζει, ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ ἀγωνιστὴς Ἐμμ. Τσοῦχος. Βλ. καὶ Στασινοπούλου. *Λεξικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821*. τ. Β', Ἀθῆναι 1971, σ. 258-259. ὅπου ἀφιερώνεται περισσότερο ἀπὸ μισὴ στήλη. Ἐπίσης, Λ. Ἀποστολίδη, *Ἡ Κορινθία στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821*. τ. Β', Ἀθῆνα 1971, σ. 155-159.

4. Ἐμμ. Πρωτοψάλτη. *Γενναίου Κολοκοτρώνη. Ἀπομνημονεύματα* (Χειρόγραφον δευτέρου 1821-1862), ἐν Ἀθῆναις 1961, σ. 30. Στὶς πηγὰς μνημονεύονται ἐπίσης καὶ μάχες στὴν Κουρτέσα καὶ τὸ Ὁμέρ-Τσαοῦς. Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια σύγκρουση.

ἀπὸ τὸ 1839-41⁵. Πρόκειται γιὰ ἱστορία καὶ ἀπομνημονεύματα μαζί. Ὁ Ἀμβρόσιος εἶχε δικό του ἀρχεῖο καὶ προσπάθησε νὰ συλλέξει πληροφορίες καὶ ἀπὸ ἄλλους αὐτόπτες μάρτυρες, χωρὶς ὅμως ἰδιαίτερη ἐπιτυχία, ἐνῶ συγχρόνως στηρίζεται καὶ στὰ ὡς τότε δημοσιευμένα ἔργα, πού γράφτηκαν, γιὰ τὸν ἴδιο σκοπό, ἀπὸ ἄλλους ἀγωνιστὲς τοῦ '21 ἢ λόγιους. Ἡ ἀφήγησή του ἀφορᾷ κυρίως τὰ γεγονότα πού διαδραματίσθηκαν στὴν Πελοπόννησο. Εἰδικὰ γιὰ τὴ μάχη τῆς Κλένιας, παρέχονται ἀπὸ τὸν Φραντζῆ καὶ πολὺτιμα τοπογραφικὰ στοιχεῖα, πού βοηθοῦν ἰδιαίτερα στὸ νὰ παρακολουθήσει κανεὶς πῶς ἐξελίχθηκαν τὰ γεγονότα.

Ἡ δευτέρα πηγή τῆς Ἐπανάστασης πού ἀναφέρεται στὴ μάχη τῆς Κλένιας, χωρὶς ὅμως νὰ εἰσέρχεται σὲ λεπτομέρειες, ἰδιαίτερα τοπογραφικῆς φύσεως, εἶναι τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Τριπολιτσιώτη ἀγωνιστῆ, Νικολάου Σπηλιάδη, ὁ ὁποῖος σπούδασε στὸ Ἄργος καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη καί, στὴ συνέχεια, μετέβη στὴν Ὀδησσό, ὅπου κατηχήθηκε στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία. Κατὰ τὴν Ἐπανάσταση, κατέβηκε στὸ Μορῆά, ὅπου ἔγινε γραμματέας στὴν Πελοποννησιακὴ Γερουσία, πληρεξούσιος στὴν Ἐθνοσυνέλευση καὶ ἐπὶ Καποδίστρια γραμματέας τῆς ἐπικρατείας (ἀντίστοιχο τοῦ πρωθυπουργοῦ). Τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Σπηλιάδη εἶναι ἔργο πολὺτιμο, μὲ «σπάνιο διεισδυτικὸ πολιτικὸ πνεῦμα καὶ κριτήριον»⁶. Μιὰ ἀπλὴ ἀλλὰ σημαντικὴ μνεία γιὰ τὴ μάχη κάνει καὶ ὁ Φώτιος Χρυσανθόπουλος ἢ Φωτάκος, ὑπασπιστῆς τοῦ Κολοκοτρώνη. Ἀπὸ τὶς ἀναγραφεῖσες ἱστορίες τῆς Ἐπανάστασης, πού ἀναφέρονται στὴ μάχη τῆς Κλένιας, μνημονεύουμε τὴ γνωστὴ ἱστορία τοῦ Σπυρ. Τρικούπη, πατέρα τοῦ πολιτικοῦ Χαρίλαου Τρικούπη, ὁ ὁποῖος εἶναι σύγχρονος μὲ τὰ γεγονότα καὶ ἐπομένως χρησιμεύει καὶ ὡς πηγή. Τέλος, ἔχει δημοσιευθεῖ καὶ μιὰ ἔκθεση εἰδικὰ γιὰ τὴ μάχη τῆς Κλένιας, ἀπὸ τὸν ὀπλαρχηγὸ Μανώλη Τσοῦχλο, ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἀφήγησή της διαφέρει ἀρκετὰ ἀπὸ ἐκείνες τοῦ Φραντζῆ καὶ τοῦ Σπηλιάδη, θὰ γίνῃ εἰδικὸς λόγος γι' αὐτὴν, παρακάτω.

Χρονικὰ, ἡ μάχη τῆς Κλένιας ὀρίζεται μετὰ τὶς δύο μάχες τῶν Βασιλικῶν. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἡ δευτέρα μάχη τῶν Βασιλικῶν ἔγινε στὶς 12 Αὐγούστου, ἡ μάχη τῆς Κλένιας πρέπει νὰ ὀρισθεῖ γύρω στὸν

5. Ἀμβροσίου Φραντζῆ, *Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος*. Ἀθῆναι 1975.

6. Στασινοπούλου, *Λεξικό*, σ. 278-79.

15αὐγούστο⁷. Ὅπως θὰ δοῦμε ὁμῶς παρακάτω, ὁ Τσοῦχλος τὴν ὀρίζει 12 μέρες μετὰ τὴ μάχη τοῦ Ἁγιονορίου, δηλ. στίς 9 Αὐγούστου, ἐνῶ ὁ Τρικούπης πιστεύει ὅτι ἔγινε στίς 4 Αὐγούστου, δηλ. πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη τῶν Βασιλικῶν^{7α}.

Ἀφοῦ ἀπωθήθηκαν γιὰ δευτέρα φορά ἀπὸ τὰ Βασιλικά, οἱ Τοῦρκοι κλείστηκαν ξανὰ στὴν Κόρινθο. Τὶς ἐπόμενες μέρες, 7-8.000 Τοῦρκοι, πεζοὶ καὶ ἵππεις, κατὰ τὸν Φραντζή, 3.000 κατὰ τὸν Τρικούπη, κινήθηκαν πρὸς τὸ μέρος τῆς Κλένιας. Σύμφωνα μὲ τὸν Φραντζή, σκοπὸς τοὺς ἦταν νὰ προμηθευθοῦν τροφές καὶ «λάφυρα»⁸, ὅπωςδῆποτε, ὁμῶς, ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὸ Ναύπλιο, μέσω τῆς Κλεισούρας τοῦ Ἁγιονορίου, πρὸς ἀνακούφιση τῶν πολιορκουμένων Τούρκων τῆς πόλης, ἦταν ὁ δεύτερος στόχος τοὺς⁹.

Ὁ Φραντζής ἀναφέρει ὅτι στὴν Κλένια εἶχαν τοποθετηθεῖ 800 περ. Ἕλληνες, Κορίνθιοι, Ἁγιοπετρίτες καὶ Μανιάτες, μὲ ἀρχηγοὺς τὸν Γεωργάκη Μαυρομιχάλη (Μανιάτης καπετάνιος, γιὸς τοῦ Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη) καὶ τὸν Ἡλία Τζαλαφατῖνο (γενναῖος καὶ τίμιος ἀγωνιστὴς ἀπὸ τὸ Οἶτυλο τῆς Δ. Μάνης). Τὸν ἴδιο ἀκριβῶς ἀριθμὸ καὶ τοὺς ἴδιους ὄπλαρχηγοὺς ἀναγράφει καὶ ὁ Σπηλιάδης¹⁰. Ὁ Σπ. Τρικούπης κάνει λόγο γιὰ 400 Ἕλληνες καὶ προσθέτει στοὺς ἐπικεφαλῆς τὸν Ἡλία Κατσάκο (γιὸ τοῦ Ἰωάννη Κατσῆ Μαυρομιχάλη)¹¹.

7. Σπηλιάδης. Ἀπομνημονεύματα. Ἀθήναι 1972, ἔκδ. Ν. Καραβία, σ. 424. Ἱστορία Ἑλλήν. Ἔθνους, (ΙΕΕ), Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, IB', σ. 257. Στασινοπούλου, Λεξικό. σ. 258. Δ. Κόκκινου. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση. ἔκδ. 6η, τ. Β' (Μέλισσα). Ἀθήνα 1974, σ. 600.

7α. Τρικούπης. Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τ. Β', ἐν Ἀθήναις (Τυπογρ. τῆς Γκράφια Α.Ε.). σ. 276. Βλ. καὶ Κ. Καλατζῆ, Ἱστορία τῆς μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τ. Α' (Ἐταιρεία Ἑλληνικῶν Ἐκδόσεων), Ἀθήναι. σ. 542.

8. Ἀμβροσίου Φραντζῆ, Ἐπιτομή, σ. 276.

9. ΙΕΕ. IB', σ. 257. Τοῦτο γίνεται φανερὸ καὶ ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ Τσοῦχλου.

10. Σπηλιάδης. Ἀπομνημονεύματα, σ. 425. Βλ. καὶ Στασινοπούλου, Λεξικό. σ. 259.

11. Τρικούπης. Ἱστορία, σ. 276. Βλ. καὶ Διον. Κόκκινου, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, ἔκδ. Γ', τόμ. Δ', Ἀθήνα 1960, σ. 378. Πρβλ. ΙΕΕ, τ. IB', σ. 257. Βλ. καὶ Δ. Φωτιάδης, Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ εἰκοσιένα. Ἀθήνα (Μέλισσα), τ. Β', σ. 273. Ὁ Γενναῖος Κολοκοτρώνης. Ἀπομνημονεύματα, σ. 78, ἀναφέρει: «Ἀφήσας... τὸ σῶμα τῶν Τριπολιτζίωτῶν κατὰ τὰ μέρη τοῦ Ἁγίου Βασιλείου ἢ Ἁγίου Σώστη, ὅπου μετ' ὀλίγον ἦλθαν εἰς τὴν Κλένιαν μὲ 300 ὁ Γ.Π. καὶ ἄλλοι Μαυρομιχάλοι». Ὁ Καλ. Καλλούτσης, Κυνουριακά: Ἱστορία-Ἀρχαιολογία-Λαογραφία. Ἀθήναι 1930, σ. 67, 72, 85, 90, μνημονεύει ὅτι στὴ μάχη τῆς Κλένιας ἔλαβαν ἐπίσης μέρος οἱ Κυνούριοι ἀγωνιστὲς Γεώργιος Μανωλάκης (ἀπὸ τὸ Λεωνίδιο), Ἡλίας Μπεκιάρης (ἀπὸ τὰ Λοιανὰ), Γεώργιος Ἀνδρέου (ἀπὸ τὸ Λεωνίδιο) καὶ Κωνσταντῖνος Καραχάλιος (ἀπὸ τὸ Καστρί Κυνουρίας).

Τὸ ὄνομα τοῦ ἐπικεφαλῆς τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων διασώζει ὁ Φωτάκος, στὰ Ἀπομνημονεύματά του. Πρόκειται γιὰ τὸν Ντελή Ἀχμέτ Ἀγά, ὁ ὁποῖος εἶχε ἔλθει στὴν Πελοπόννησο μὲ τὸν Δράμαλη, ὡς ἀρχηγὸς 8.000 ἰππέων, ποὺ λέγονταν Ντελήδες. Ὁ Φωτάκος τὸν χαρακτηρίζει ὡς γενναῖο, στρατηγηματικὸ καὶ τολμηρό, ἀναφέροντας: «Εἰς τὴν μάχην τοῦ Κεφαλαρίου ἀνδραγάθησεν· εἰς δὲ τὸ Ἅγιονόρι αὐτὸς ἔσωσε τὸν Δράμαλην· αὐτὸς ἐπέρασε τὰς τροφὰς ἀπὸ τὴν Κόρινθον εἰς Δερβενάκι καὶ Ἅγιον Σώστην διὰ νὰ προφθάσει τὸ πολιορκούμενον Ναύπλιον, καὶ ἐπὶ τούτῳ ἔκαμε στρατιωτικὴν γραμμὴν ἀπὸ Κορίνθου μέχρι Κουρτέσσας καὶ Ἅγ. Σώστη, ἣ ὁποία διήρκεσε δέκα ἡμέρας, εἰς δὲ τὸ χωρίο Κλένια, τὰς ἀρχαίας Κλεωνάς, ἐκεῖ ἐπολέμησε τοὺς Ἕλληνας, τοὺς ὁποίους ἐξεταμπούρωσε καὶ ἐσκόρπισεν. Ἐπειτα δὲ πάλιν αὐτὸς διεύθυνε τὴν μάχην καὶ ἐκίνησε εἰς τὰ Βασιλικὰ τῆς Κορίνθου, ὅπου ἐφονεύθησαν ὁ Ἀναγνώστης Πετιμεζᾶς, ὁ παπα-Καλομοίρης καὶ ἄλλοι Ἕλληνες, εἰς δὲ τὴν Πέραν χώραν αὐτὸς ὁ ἴδιος ἔσωσε τοὺς Τούρκους¹². Πρόκειται, λοιπόν, γιὰ τὸν ἰκανότερο ἴσως Τούρκο ἀρχηγὸ ποὺ ἔφθασε μαζί μὲ τὸν Δράμαλη. Ἡ παρουσία του —ὅπως καὶ ἡ μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς μαχόμενους, περίπου ἕνας πρὸς δέκα— συνέβαλε στὴν ἐπιτυχία τῶν Τούρκων· ὅπως ἀναφέρει ὁ Φωτάκος, ὁ Ντελή Ἀχμέτ «ἐξεταμπούρωσε» τοὺς Ἕλληνες στὴν Κλένια, τοὺς ἔβγαλε δηλ. ἔξω ἀπὸ τὰ ταμπούρια τους (ἐκεῖ ὅπου εἶχαν ὀχυρωθεῖ) καὶ τοὺς διεσκόρπισε, χωρὶς νὰ μνημονεύει ὅμως τίποτε περισσότερο γι' αὐτὴ τὴ φάση τῆς μάχης ἀλλ' οὔτε καὶ γιὰ τὴ δεύτερη, ποὺ ἀκολούθησε ἀργότερα.

Λίγο περισσότερα μνημονεύει γιὰ τὴν πρώτη φάση τῆς μάχης ὁ Σπηλιάδης, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι οἱ Ἕλληνες ἄρχισαν νὰ ἀντικρούουν τοὺς Τούρκους, «ἀλλὰ μὴ δυνηθέντες ν' ἀνθέξωσιν, ἐτράπησαν εἰς φυγὴν, καὶ κατεδιώκοντο ὑπ' αὐτῶν, ὅτε φεύγων καὶ ὁ Μαυρομιχάλης, ὀλίγον ἔλειψε νὰ ζωγραφηθεῖ»¹³. Περισσότερες λεπτομέρειες, μὲ τοπογραφικὰ στοιχεῖα, παρέχει ὁ Ἀμβρόσιος Φραντζῆς, ἀναφέροντας: «Ἀλλὰ μόλις εἶχον πλησιάσει οἱ Ὀθωμανοὶ καὶ ἡ μάχη ἠνοιγῆ ἐπὶ τὸν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς Κώμης διατηρούμενον Ἑλληνικὸν προμαχῶνα· ἐπειδὴ ὅμως οἱ Ὀθωμανοὶ ἦτον δεκαπλάσιοι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας, ἡ δὲ θέσις εἰς τὴν ὁποίαν ἠνοιγῆ ἡ μάχη ἔκλινε μᾶλλον εἰς τὸ ἐπίπεδον, οἱ Ὀθωμανοὶ

12. Φωτάκου, Ἀπομνημονεύματα, σ. 632.

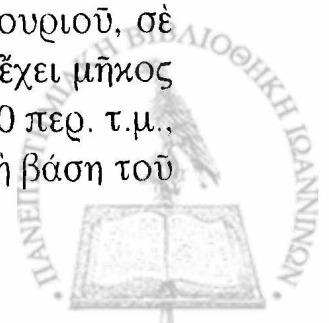
13. Σπηλιάδης, Ἀπομνημονεύματα, σ. 425.

κατεδίωξαν τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τὰς οἰκίας τῆς Κώμης καὶ ἀπὸ τὸν ῥηθέντα προμαχῶνα».

Οἱ πληροφορίες τοῦ Φραντζῆ καὶ ἡ τοπογραφία τῆς θέσης ὅπου βρισκόταν ἡ (Πάνω) Κλένια συμβάλλουν στὴ διαλεύκανση τῆς ἀλληλουχίας τῶν γεγονότων. Οἱ τρεῖς ὀπλαρχηγοὶ μὲ τοὺς Ἕλληνες στρατιῶτες εἶχαν ὀχυρωθεῖ στὰ σπίτια τοῦ χωριοῦ καὶ στὴν εἰδικὴ ὀχύρωση ποὺ βρισκόταν «ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς Κώμης» καὶ ὀνομάζεται ἀπὸ τὸν Φραντζῆ «προμαχῶνας». Παρακάτω, στὴ δεύτερη φάση τῆς μάχης, ὅταν οἱ Ἕλληνες ἔκαναν τὴν ἀντεπίθεση, μνημονεύεται «ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς Κώμης λόφος». Πρόκειται, λοιπόν, γιὰ προμαχῶνα, στὴν κορυφὴ λόφου, ποὺ βρισκόταν πάνω ἀπὸ τὸ χωριό. Ἐξετάζοντας σήμερα τὸ χῶρο, διαπιστώνουμε ὅτι τὸ ἔδαφος ἀνέρχεται ἀπότομα πρὸς τὸ βουνό, χωρὶς νὰ σχηματίζεται εὐκρινῶς κάποιος λόφος. Μόνο σὲ δύο σημεία τὸ ἔδαφος παρουσιάζει κάποια ἰδιομορφία. α) Ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας, τὸ ἔδαφος ἰσώνει, σχηματίζοντας ἓνα εἶδος ἄλωνιοῦ. Ἀπὸ τὴ θέση τῆς ἐκκλησίας μάλιστα δίνεται ἡ ἐντύπωση μικροῦ λόφου. β) Πάνω ἀπὸ τὸν οἰκισμό, 70 περ. μ. ἀπὸ τὸ τέλος του, 100 περ. μ. ἀπὸ τὰ διατηρούμενα ἐρείπια τῶν δύο σπιτιῶν (Τσεκουραίικα), σχηματίζεται ἐπίσης ἐπίπεδος χῶρος, παρουσιάζοντας μάλιστα μικρὴ ἔξαρση ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ὀνομασθεῖ λόφος. Ἡ ἐδαφικὴ αὐτὴ ἔξαρση προστατεύεται ἀπὸ τὸ ΒΔ μέρος ἀπὸ βράχους ποὺ πέφτουν ἀπότομα. Κατωφερὲς εἶναι ἐπίσης τὸ ἔδαφος δυτικὰ καὶ βόρεια πρὸς τὸν οἰκισμό, ὅμως ἡ θέση γίνεται εὐκόλα προσιτὴ ἀπὸ ἀνατολικά καὶ κυρίως ἀπὸ νότια, ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ βουνοῦ. Ἀπὸ τὶς δύο παραπάνω θέσεις, πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὴν πρώτη (ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας) ὄχι μόνο γιὰτὶ δὲν ὑπάρχει ἔξαρση, ὥστε νὰ ὀνομασθεῖ λόφος, ἀλλὰ κυρίως γιὰτὶ δὲν ὑπάρχουν ἴχνη ὀχυρώσεως καὶ γιὰτὶ ὁ λόφος αὐτὸς δὲ βρισκόταν «ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς Κώμης», ὅπως σημειώνει ὁ Φραντζῆς. Ἀντίθετα ἡ δεύτερη θέση συγκεντρώνει καὶ τὶς τρεῖς προϋποθέσεις, ἰδιαίτερα τὴ δεύτερη, ἀφοῦ βρίσκεται ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴν κώμη, ἀλλὰ καὶ τὴν τρίτη, ἀφοῦ ὑπάρχουν ἴχνη ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἐκληφθοῦν ὡς ὁ προμαχῶνας, γιὰ τὸν ὁποῖον κάνει λόγο ὁ Φραντζῆς.

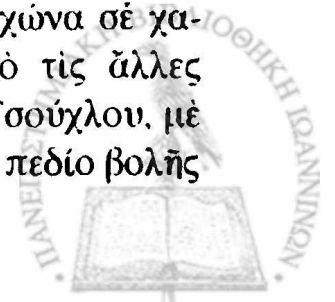
Προμαχῶνας σημαίνει τόπος ὅπου μάχεται κάποιος, δηλ. πρόχωμα, ἔπαλξη, ταμπούρι. Τὰ ὑπολείμματα ποὺ ὑπάρχουν στὴν κορυφὴ τῆς μικρῆς ἐδαφικῆς ἔξαρσης δικαιολογοῦν τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ταμπουριοῦ, σὲ μορφή παραλληλόγραμμου, τοῦ ὁποῖου ὁ ἐσωτερικὸς χῶρος ἔχει μῆκος περ. 11 μ. καὶ πλάτος, κατὰ μ.ὀ., 6,5 μ. Ὁ ἐλεύθερος χῶρος, 70 περ. τ.μ., εἶναι σχεδὸν διπλάσιος ἐνὸς κοινοῦ σπιτιοῦ τοῦ οἰκισμοῦ. Τὴ βάση τοῦ

νότιου τοίχου του ταμπουριού, προς το βουνό, απ' όπου οί επιτιθέμενοι είχαν το πλεονέκτημα να πολεμούν από ψηλότερα, αποτελούν κυρίως φυσικοί βράχοι, πάνω στους οποίους θα είχαν τοποθετηθεί πέτρες, ώστε να πάρει ο τοίχος το κατάλληλο ύψος. Στις άλλες πλευρές υπάρχουν στη βάση μεγαλύτερες ή μικρότερες πέτρες, πεσμένες. Προφανώς το ταμπούρι είχε δύο εισόδους, στο ανατολικό και δυτικό μέρος.

Όπως είπαμε, η Πάνω Κλένια είχε επιλεγεί ως τόπος όπου στάθμευε η φρουρά, για τη φύλαξη της βόρειας έξόδου της Κλεισούρας του Άγιονορίου. Έτσι, κατασκευάστηκε το πρόχειρο αυτό ταμπούρι που δέσποζε του οικισμού, ή κατοχή του οποίου σήμαινε και κυριαρχία στο χωριό. Στα σπίτια του οικισμού είναι φυσικό να είχαν διασπαρεί στρατιώτες, ιδιαίτερα όταν ο αριθμός τους ήταν μεγάλος, δεδομένου ότι το ταμπούρι θα χρησίμευε μόνο για τη φρουρά που είχε την ευθύνη να έπαγρυνει.

Όταν οί Τούρκοι έφθασαν στο χωριό, όπως είδαμε, σύμφωνα με την αφήγηση του Φραντζή, τη μάχη άνοιξαν πρώτα οί εύρισκόμενοι Έλληνες στον «προμαχώνα», όχι στα σπίτια. Αν ληφθεί υπόψη και η τοπογραφική λεπτομέρεια «ή δέ θέσις εις την οποίαν ήνοιγη ή μάχη έκλινε μάλλον εις τό επίπεδον», πρέπει να συμπεράνουμε ότι οί Τούρκοι δέν ήρθαν από τό κάτω μέρος του χωριού ανεβαίνοντας τό ανηφορικό έδαφος, δηλ. από την πλευρά του σημ. δημόσιου δρόμου, προς Άγιονόρι. Στην περίπτωση αυτή, θα εύρισκαν μπροστά τους τά πρώτα σπίτια και θα αναγκάζονταν να δώσουν μάχη πρώτα απ' αυτό τό μέρος, κάτι που δέν τους συνέφερε, γιατί τό έδαφος ήταν ανηφορικό. Επί πλέον, κατά λάβαιναν ότι έπρεπε πρώτα να κυριεύσουν τό όχυρό που βρισκόταν στην κορυφή του λόφου και που δέσποζε του χωριού, πράγμα που αν πετύχαιναν, ή κατάληψη των σπιτιών θα ήταν στη συνέχεια εύκολη. Πρέπει να πλησίασαν, λοιπόν, από άλλη πλευρά. Πιθανώς από τό δρόμο που οδηγεί σήμερα από την εκκλησία του Άγιάννη στην Π. Κλένια και στη συνέχεια να προχώρησαν, τουλάχιστον ένα μεγάλο μέρος απ' αυτούς, προς τον «προμαχώνα», όχι κατευθείαν, μέσω των ακραίων σπιτιών του οικισμού (διότι θα έφθαναν κοντά του από τό νότιο ή τό δυτικό μέρος, πράγμα που δέν τους συνέφερε, επειδή θα εύρίσκονταν σε μειονεκτική έδαφικά θέση) αλλά κυρίως από τό μέρος του βουνού, ώστε να βρεθούν σε πλεονεκτική θέση έχοντας τον προμαχώνα σε χαμηλότερο ύψος. Φυσικά πρέπει να τον έζωσαν και από τις άλλες πλευρές και σε τούτο μάς οδηγεί και ή Έκθεση του Έμμ. Τσούχλου, με την οποία θα ασχοληθούμε παρακάτω. Όταν βρέθηκαν στο πεδίο βολής

τῶν Ἑλλήνων τοῦ «προμαχῶνος» ἐκεῖνοι ἄρχισαν νὰ ρίχνουν ἐναντίον τους¹⁴. Ἡ μεγάλη διαφορὰ τῶν ἀντιπάλων (ὅπως μᾶς ἀναφέρει ὁ Φραντζῆς, οἱ Τοῦρκοι ἦταν δεκαπλάσιοι) καὶ ἡ εὐνοϊκὴ γιὰ τοὺς Τούρκους κλίση τοῦ ἐδάφους συνέβαλαν στὸ δυσμενὲς ἀποτέλεσμα γιὰ τοὺς Ἕλληνες, οἱ ὅποιοι διασκορπίσθηκαν, ἀφήνοντας στὰ χέρια τῶν Τούρκων τὸν «προμαχῶνα» καὶ στή συνέχεια τὰ σπίτια τοῦ χωριοῦ. Οἱ Τοῦρκοι κατεδίωξαν τοὺς Ἕλληνες, ποὺ ἤρθαν σὲ δεινὴ θέση. Ὁ Μαυρομιχάλης, π.χ., κινδύνεψε, ὅπως ἀναφέρει ὁ Σπηλιάδης καὶ παρακάτω ὁ Φραντζῆς, νὰ συλληφθῆι αἰχμάλωτος.

Ἡ στιγμή ἦταν κρίσιμη καὶ πιθανῶς θὰ εἶχε καταλήξει σὲ πανωλεθρία, ἂν δὲν ἔσπευδαν σὲ βοήθεια οἱ Ἕλληνες ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴ φρουρὰ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, ἡ ὁποία περιλάμβανε 600 Ἀρκαδες, τῆς ἐπαρχίας Τριπολιτζᾶς. Σπηλιάδης καὶ Φραντζῆς συμφωνοῦν στὰ ὀνόματα τριῶν ὀπλαρχηγῶν τους: τοῦ Ἀλέξη Νικολάου (Νικολόπουλος ἢ Λεβιδιώτης: καπετάνιος ἀπὸ τὸ Λεβίδι Ἀρκαδίας), τοῦ Λάμπρου Ριζιώτη (καπετάνιος ἀπὸ τὸ χωριὸ Ρίζες Μαντινείας) καὶ τοῦ Κολιοῦ Μπακόπουλου ἢ ἀπλῶς Κολιοῦ (ἢ Δαρειώτης: ἀγωνιστὴς ἀπὸ τὸ χωριὸ Δάρα Μαντινείας). Ὁ Φραντζῆς ἀναφέρει ἐπὶ πλέον τὸν Ἀθανασόπουλο (ἄγνωστο ποιὸς ἦταν, γιὰτὶ ὑπάρχουν πολλοὶ μὲ τὸ ἴδιο ἐπώνυμο) καὶ ὁ Σπηλιάδης τὸν Γιάννακα καθὼς καὶ τὸν ἀρχιμανδρίτη Παπαγιάννη¹⁵. Ὁ Σπηλιάδης ἀναφέρεται λακωνικὰ στὸ ἀποτέλεσμα τῆς δεύτερης αὐτῆς μάχης, ποὺ ἀκολούθησε ἀμέσως μετὰ τὴν ἀφίξη τῆς βοήθειας, μνημονεύοντας, ὅτι, ἀφοῦ ἤρθαν στὴν ὥρα, «κατετρόπωσαν, μαχησάμενοι μετὰ τῶν ἄλλων, τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς ἠνάγκασαν νὰ φύγωσιν εἰς Κόρινθον». Ὁ Φραντζῆς, ὅμως, παρέχει καὶ πάλι πολύτιμα στοιχεῖα, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ παρακολουθήσουμε ξανὰ τὰ γεγονότα βῆμα πρὸς βῆμα, μὲ τὴ βοήθεια τῆς τοπογραφίας: Ἀφοῦ μᾶς πληροφορήσει ὅτι τὸ ἑλληνικὸ σῶμα στὸν Ἅγιο Βασίλη ἔτρεξε σὲ βοήθεια τῆς φρουρᾶς τῆς Κλένιας, «μιας ὥρας ὄντος τοῦ μεταξὺ διαστήματος», συνεχίζει ἀμέσως παρακάτω: «Αὐτοὶ δὲ ἀφ' οὗ διηρέθησαν εἰς δύο, ὁ μὲν Ἀθανασόπουλος μετὰ τῶν Βαλτετζιωτῶν καὶ Περθορίων 155, τὸν ἄριθμόν, δραμόντες κατέλαβον τὸν ἔξωθεν τῆς Κώμης Ναόν, οἱ δὲ λοι-

14. Δὲν εἶναι δυνατὸ ἡ μάχη νὰ ἄρχισε ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ προμαχῶνα τὴ στιγμή ποὺ οἱ Τοῦρκοι βρισκόνταν στὸ Χιλιομόδι, ὅπως γράφει ὁ Ἀποστολίδης, *Κορινθία*, σ. 156. Πρέπει οἱ Τοῦρκοι νὰ εἶχαν φθάσει πολὺ κοντὰ (ἀπόσταση βολῆς τουφεκίου).

15. Βλ. καὶ Στασινοπούλου, *Λεξικόν*, σ. 259.

ποί κατέλαβον τὸν ἐπὶ κεφαλῆς τῆς Κώμης λόφον, καὶ οὕτω τοὺς μὲν καταδιωκομένους Ἕλληνας ἀπήλλαξαν τοῦ κινδύνου, καθὼς ἀκόμη καὶ τὸν Γ. Π. Μαυρομιχάλην, ὅστις ἐπαπειλεῖτο νὰ συλληφθῆ παρὰ τῶν Ὀθωμανῶν, καὶ οὕτω συνενωθέντες οἱ Ἕλληνες ἅπαντες τοὺς μὲν Ὀθωμανοὺς κατεδίωξαν τρέψαντες εἰς φυγὴν, παραλιπόντας τὰς τε οἰκίας τῆς Κώμης, καὶ ὅσα εἶχον συνάξει παρὰ τῶν Ἑλλήνων τρόφιμα καὶ πολεμοφόδια καὶ ἐπανελθόντας μετ' αἰσχύνης εἰς τὴν Κόρινθον»¹⁶.

Μνημονεύοντας ὁ Σπηλιάδης ὅτι οἱ Ἕλληνες τοῦ Ἁγ. Βασιλείου ἔφθασαν «ἐν δέοντι» (ἐγκαίρως) καὶ ὑπολογίζοντας ὁ Φραντζῆς μιὰ ὥρα τὴν ἀπόσταση Ἁγιος Βασίλειος-Π. Κλένια, πράγμα πού εἶναι σωστό, φαίνεται ὡς πιθανότερο ὅτι, τὸ πολὺ, αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα, μιὰ ὥρα δηλ., κράτησε καὶ ἡ πρώτη σύγκρουση καὶ ὅτι ἡ φρουρὰ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου κατάλαβε ὅτι γινόταν μάχη ἀπὸ τοὺς κρότους τῶν ὄπλων. Δὲν μπορούμε νὰ ἀποκλείσουμε βέβαια καὶ τὴν ἐκδοχὴ νὰ εἰδοποιήθηκαν μὲ ἄλλο τρόπο, ἂν καί, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ὁ κρότος ἀπὸ τὰ τουφέκια ἀρκοῦσε, γιὰ νὰ καταλάβουν. Ἐξάλλου, ὅταν ὁ Φραντζῆς γράφει ὅτι ἡ φρουρὰ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου ἔτρεξε πρὸς βοήθεια, «ὅτε ἠνοίγη ἡ μάχη», τοῦτο μᾶλλον σημαίνει ὅτι κατάλαβαν τί γίνεται ἀπὸ τὴν ἀρχή. Εἶναι λογικὸ τὰ δυὸ χωριὰ νὰ συνδέονταν τουλάχιστο μὲ ἓνα μονοπάτι. Ἔτσι, ἤχοῦν κάπως παράξενα τὰ γραφόμενα ἀπὸ τὸν Φωτάκο, σχετικὰ μὲ τὶς συνθήκες ἐπικοινωνίας τῶν δύο χωριῶν: «Καὶ ἀπὸ μὲν τὴν Κλένιαν ἕως τὸν Ἁγιον Βασίλειον δὲν ὑπάρχει κανένας δρόμος οὔτε μονοπάτι, οὔτε γνωστόν, οὔτε κρυφόν, ἀλλ' ἀπὸ τὸν Ἁγιον Βασίλειον ἕως τὸν Ἁγιον Σώστην εἶναι ἓνα μονοπάτι, διὰ τοῦ ὁποίου μόλις μπορεῖ νὰ σκαλώσει ἄνθρωπος»¹⁷. Βέβαια, ὁ Φωτάκος, συνήθως εἶναι καλὰ πληροφορημένος, ἀλλὰ θὰ πρέπει τουλάχιστο νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στὰ δυὸ χωριὰ γινόταν ἀπὸ μονοπάτι ἄγνωστο σ' αὐτόν, ἐκτὸς καὶ ἂν ἐννοεῖ μονοπάτι ἀπευθείας Ἁγιος Βασίλειος-Πάνω Κλένια, ἀπὸ τοὺς πρόποδες τῆς Νυφίτσας καὶ ὄχι ἀπὸ τοὺς βορειότερα εὐρισκόμενους λόφους. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ ἀπόσταση μιᾶς ὥρας ἀνάμεσα στὰ δυὸ χωριὰ εἶναι λογικὴ, μολονότι οἱ συνθήκες ἦταν πολὺ πιὸ δύσκολες ἀπὸ τὶς σημερινές. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη καὶ ὁ χρόνος πού χρειάστηκε νὰ διαπιστωθεῖ τί συνέβαινε, πρέπει νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ φρουρὰ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου ἔφθασε γρήγορα.

16. Ἀμβροσίου Φραντζῆ, *Ἐπιτομή*, σ. 237.

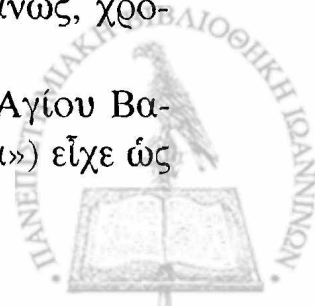
17. Χρυσανθοπούλου, *Ἀπομνημονεύματα*, σ. 262.

Μὲ βάση τὸ κείμενο τοῦ Φραντζῆ, τὰ πράγματα ἐξελίχθησαν ὡς ἑξῆς: Οἱ Τριπολιτσιῶτες ποὺ ἔφθασαν σὲ βοήθεια, διαιρέθηκαν σὲ δύο τμήματα. Ἐκατὸν πενήντα πέντε ἀγωνιστὲς ἀπὸ τὸ Βαλτέτσι καὶ τὸ Περθόρι (ἐδῶ μαθαίνουμε μὲ ἀκρίβεια ἀπὸ ποιὸ μέρος τῆς ἐπαρχίας Τριπολιτσᾶς κατάγονταν οἱ 155 ἀγωνιστὲς) ἔτρεξαν καὶ κατέλαβαν τὴν ἐκκλησία ποὺ βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὴν Πάνω Κλένια καὶ οἱ ὑπόλοιποι (450 περίπου) τὸ ὕψωμα ποὺ βρισκόταν πάνω ἀπὸ τὸ χωριό, δηλ. τὸν λεγόμενο προμαχῶνα. Ὅπως εἶναι φυσικό, περισσότερες δυνάμεις (περίπου τριπλάσιες) στάλθηκαν νὰ καταλάβουν τὸ λόφο καὶ τὸ ἐπ' αὐτοῦ ὄχυρό, ποὺ εἶχαν προηγουμένως πάρει οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων, διότι δέσποζε τοῦ οἰκισμού. Ὅμως, κρίθηκε ἀναγκαῖο νὰ καταληφθεῖ καὶ ὁ ναὸς ποὺ βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό. Πρόκειται, βέβαια, γιὰ τὴν, ἱστορική πιά, ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς «Μουσκουφίτσας», ἡ ὁποία πράγματι βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν, ἐρειπωμένο σήμερα, οἰκισμό τῆς Π. Κλένιας, γι' αὐτὸ καὶ ὁ χώρος τῆς χρησιμοποιόταν καὶ ὡς νεκροταφεῖο. Ἡ ἐκκλησία εἶχε χτιστεῖ πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια καὶ ἡ κατοχὴ τῆς ἦταν φαίνεται ἀναγκαῖα γιὰ κάλυψη καὶ προστασία ἢ πλευροκόπηση τοῦ οἰκισμού ἀπὸ νότια. Ἡ κατάληψή τῆς σημαίνει ὅτι κατεχόταν ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἐδῶ δὲν γίνεται φανερό, ἂν πρὶν βρισκόταν στὴν ἐκκλησία τμῆμα τῆς φρουρᾶς τῆς Κλένιας, τὴν ὁποία οἱ Τοῦρκοι ἔδιωξαν ἢ ἂν οἱ τελευταῖοι τὴ βρῆκαν κενὴ καὶ ἐκμεταλλεύθηκαν τὴ θέση τῆς καὶ τοὺς στέρεους τοίχους τῆς. Παρακάτω, ἀπὸ τὴν Ἐκθεση τοῦ Τσοῦχλου, θὰ δοῦμε πράγματι ὅτι ὑπῆρχαν ἐκεῖ, ἀπὸ πρὶν, ἄνδρες τῆς ἑλληνικῆς φρουρᾶς.

Ἡ κατεύθυνση, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔφθασαν στὴν Π. Κλένια οἱ Τριπολιτσιῶτες τοῦ Ἀγ. Βασιλείου, γίνεται τώρα εὐκολότερα κατανοητή. Πρέπει νὰ ἔφθασαν μέσω τῆς Πλάκας (νότιο τμῆμα τῆς Κ. Κλένιας - ὁμώνυμη πηγὴ), γιὰ νὰ βρεθοῦν στὸν λεγόμενο προμαχῶνα, πράγμα ποὺ δὲν διαφέρει πάρα πολὺ ἀπὸ τὴν πορεία ποὺ πρέπει νὰ τήρησαν προηγουμένως οἱ Τοῦρκοι, τουλάχιστον στὸ τελευταῖο τμῆμα τῆς, πρὶν ἀπὸ τὶς ὄχυρώσεις τοῦ λόφου. Πρέπει δηλ. νὰ ἔφθασαν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ βουνοῦ τῆς Νυφίτσας, ἀπὸ τὸ νότιο μέρος, γιὰ νὰ βρεθοῦν, ὅπως προηγουμένως οἱ Τοῦρκοι, σὲ πλεονεκτικὴ θέση, πάνω ἀπὸ τὸ ταμπούρι. Ἀπ' τὴ θέση αὐτὴ, ἡ κατάληψη τοῦ προμαχῶνος ἦταν βέβαιη, παρὰ τὴν ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ τῶν Τούρκων, σὲ σχετικὰ μικρὸ, προφανῶς, χρονικὸ διάστημα.

Ἡ διπλὴ αὐτὴ ἐπιτυχία τῶν Ἑλλήνων τῆς φρουρᾶς τοῦ Ἀγίου Βασιλείου (ἢ κατάληψη δηλ. τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ «προμαχῶνα») εἶχε ὡς

ἀποτέλεσμα τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὸν κίνδυνο τῶν Ἑλλήνων τῆς φρουρᾶς τῆς Κλένιας ποὺ κατεδιώκοντο ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Περισσότερο φαίνεται ὅτι ἐκινδύνεψε νὰ πέσει στὰ χέρια τῶν Τούρκων ὁ Γεώργ. Μαυρομιχάλης, πράγμα ποὺ μνημονεύουν, ὅπως εἶδαμε, καὶ ὁ Σπηλιάδης καὶ ὁ Φραντζῆς. Ἴσως οἱ Τούρκοι ἐγνώριζαν τὴν ἀρχηγικὴ του ιδιότητα καὶ θεώρησαν τὴ σύλληψή του ἀναγκαῖα. Ἐπὶ πλεόν, ἡ κατάληψη τῶν δύο παραπάνω θέσεων ἀπὸ τοὺς Τριπολιτσιώτες, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀφήγησι τοῦ Φραντζῆ, εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἐπιστροφή τῆς φρουρᾶς τῆς Κλένιας, ἡ ὁποία εἶχε ὑποχωρήσει (θὰ δοῦμε, παρακάτω, κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθήκες). Ἐνωμένοι τώρα οἱ Ἕλληνες, κατεδιώξαν καὶ ἔτρεψαν σὲ φυγὴ ὄλους τοὺς Ὀθωμανούς, ποὺ ἐγκατέλειψαν τὰ σπίτια τοῦ χωριοῦ, καθὼς καὶ τὶς τροφές καὶ τὰ ἐφόδια ποὺ εἶχαν συγκεντρώσει. Φαίνεται, λοιπόν, πῶς ξανάγινε μάχη ἀπὸ σπίτι σὲ σπίτι. τούτη τὴ φορὰ ὅμως οἱ Ἕλληνες βρῖσκονταν σὲ πλεονεκτικὴ θέση, ἀφοῦ κατεῖχαν τὰ δύο πλεόν στρατηγικὰ σημεῖα τοῦ χωριοῦ, τὴν ἐκκλησία καὶ κυρίως τὸν προμαχῶνα, κι ἔτσι μπόρεσαν νὰ ἐπιβληθοῦν καὶ νὰ διώξουν τοὺς ἐχθροὺς ἀπὸ τὰ σπίτια.

Ἄναφέραμε, ἤδη, ὅτι, σύμφωνα καὶ πάλι μὲ τὸν Φραντζῆ, οἱ Τούρκοι ἐξῆλθαν ἀπὸ τὴν Ἀκροκόρινθο, γιὰ τὴν Κλένια, μὲ σκοπὸ νὰ συγκεντρώσουν τρόφιμα καὶ ἐφόδια, ποὺ τοὺς ἦταν τόσο ἀναγκαῖα. Πρόβλημα ἀποτελεῖ ἀπὸ ποῦ ἀκριβῶς πῆραν τὰ τρόφιμα οἱ Τούρκοι. Ὁ Σπ. Τρικούπης πιστεύει ὅτι οἱ τροφές ἦταν συσσωρευμένες στὴν Κλένια, προφανῶς μέσα στὸ χωριό, ὅμως ἀναφέροντας ὁ Φραντζῆς, ὅτι τὸ σῶμα τῶν Ὀθωμανῶν «ἐξῆλθε κατὰ τὰ μέρη τῆς Κλένιας», σημαίνει προφανῶς στὴν εὐρύτερη περιοχὴ. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε, ἐξάλλου, ὅτι ἦταν Αὐγούστος καὶ ἐπομένως οἱ θημωνιές ἔτοιμες γι' ἀλώνισμα ἢ πιθανότερα τὸ σιτάρι ἤδη στὶς ἀποθήκες. Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι οἱ Τούρκοι πῆραν ὅ,τι τροφὴ βρῆκαν καὶ ὅπου τὴ βρῆκαν. Ἡ κατεύθυνση ὅμως ἀπὸ τὴν Κόρινθο πρὸς τὴν Κλένια δικαιολογεῖται, γιὰ τὸ χωριό ἦταν πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάστασι τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τοὺς πεδινούς οἰκισμοὺς καὶ ἦταν φυσικὸ ἐκεῖ νὰ ὑπῆρχαν τροφές. Φυσικὰ δὲν ἦταν αὐτὸς μόνον ὁ λόγος ποὺ ἦρθαν. Εἶναι εὐνόητο ὅτι δὲ θ' ἄφηναν τὴ θέση, ἂν δὲν τοὺς ἔδιωχναν, γιὰ τὴν κατέχοντας τὴν Κλένια, μποροῦσαν νὰ ἐλέγχουν, ὅπως εἶπαμε, τὴν εἴσοδο τῆς Κλεισοῦρας. Ἔτσι, στὴ συνέχεια θὰ προχωροῦσαν πρὸς Ἄγιονόρι καὶ Ναύπλιο.

Οἱ ἀπώλειες τῶν Τούρκων δὲν ἦταν μικρές. Καὶ οἱ δύο κύριες πηγές, Σπηλιάδης καὶ Φραντζῆς, μιλοῦν γιὰ 60-65 Τούρκους νεκρούς καὶ

τραυματίες¹⁸. Σχετικὰ μὲ τὶς ἑλληνικὲς ἀπώλειες, ὁ Σπηλιάδης κάνει λόγο γιὰ πέντε σκοτωμένους ἢ πληγωμένους καὶ ὁ Φραντζῆς συμφωνεῖ μαζί του, διευκρινίζει ὅμως ὅτι νεκρὸς ἦταν μόνο ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς πέντε. Ὁ ἴδιος μαρτυρεῖ ὅτι οἱ ἀπώλειες τῶν Τούρκων ἔγιναν γνωστὲς ἀπὸ δυὸ ἵπποκόμους ποὺ δραπέτευσαν ἀπὸ τὶς τάξεις τῶν Ὀθωμανῶν, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι οἱ Τούρκοι μπόρεσαν νὰ πάρουν μαζί τους ὄχι μόνο τοὺς τραυματίες ἀλλὰ καὶ τοὺς νεκροὺς καὶ ὅτι ἐπομένως ὑποχώρησαν μὲ κάποια τάξη. Σὲ τοῦτο βέβαια συνέβαλε ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τους ἀλλὰ καὶ ἡ φύση τοῦ ἐδάφους. Τελείως διαφορετικὲς ἦταν οἱ συνθήκες στὰ στενὰ τῶν Δερβενακίων καὶ τοῦ Ἁγιονορίου, ὅπου στὴν οὐσία δὲν ὑπῆρξε τουρκικὴ ἀντίσταση, παρὰ μόνο προσπάθεια νὰ περάσει τὸ πλῆθος μέσω τῶν στενῶν.

Ὁ Φραντζῆς τελειώνει τὴ λεπτομερῆ ἀφήγησή του γιὰ τὴ μάχη τῆς Κλένιας μὲ τὶς εὐχαριστίες τοῦ Μαυρομιχάλη πρὸς τοὺς σωτῆρες του. Μετὰ τὴν καταδίωξη τῶν Ὀθωμανῶν καὶ τὸ τέλος τῆς μάχης, ἀναφέρει, «ὁ Γ. Π. Μαυρομιχάλης ἠσπάσατο τὸν Ἀρχιμανδρίτην καὶ τοὺς Βαλτετζιώτας ὁμολογῶν τὴν σωτηρίαν του ἐκ τῆς ὑπερασπίσεως αὐτῶν». Σωτῆρες του, λοιπόν, ἦταν οἱ ἀγωνιστὲς ἀπὸ τὸ Βαλτέτσι μὲ τὸν ἀρχιμανδρίτη Παπαγιάννη, τὸν ὁποῖο ὁ Φραντζῆς δὲν μνημονεύει, στὴν ἀρχή, μαζί μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ἄλλων ὀπλαρχηγῶν, τὸν μνημονεύει, ὅμως, ὅπως εἶδαμε, ὁ Σπηλιάδης. Ὅπως εἶπαμε παραπάνω, οἱ Βαλτετσιῶτες εἶχαν καταλάβει τὸ ναὸ τῆς Παναγίας ἔξω ἀπὸ τὸν οἰκισμό, ἀλλὰ δὲ γνωρίζουμε, ἂν ἔσπευσαν πρὸς σωτηρία τοῦ Μαυρομιχάλη πρὶν ἢ μετὰ τὴν κατάληψή του.

Δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες γιὰ τὴν τύχη τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐχθροπραξιῶν. Ὅπως εἶδαμε, ἀνάμεσα στοὺς ἄνδρες ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴ φρουρὰ τῆς Κλένιας ἦταν καὶ Κορίνθιοι. Φαίνεται λογικὸ ὀρισμένοι ἀπ' αὐτοὺς νὰ ἦταν κάτοικοι τοῦ χωριοῦ, οἱ ὁποῖοι, ἐν πάσῃ περιπτώσει, θὰ βρέθηκαν στὴν ἀνάγκη νὰ λάβουν μέρος στὴ μάχη. Πρόσφατα, ὁ Λ. Ἀποστολίδης ἀναφέρει μεταξὺ τῶν ὀπλαρχηγῶν, ποὺ ἔλαβαν μέρος στὴ μάχη τῆς Κλένιας, τὸν Παπαπισσοῦνη καὶ τὸν Νικόλα Κοντογιάννη, Κλενιάτη, ὅπως διευκρινίζει¹⁹, ἀλλὰ δὲ γνωρίζω ἀπὸ ποῦ ἀντλήσε τὴν πληροφορία αὐτή. Στὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, ὑπάρχει κάποιος Κοντογιάννης, ὑποχιλίαρχος,

18. Ἀμβροσίου Φραντζῆ, Ἐπιτομή, σ. 237. Σπηλιάδης, Ἀπομνημονεύματα, σ. 425.

19. Λ. Ἀποστολίδης, Κορινθία, σ. 157.

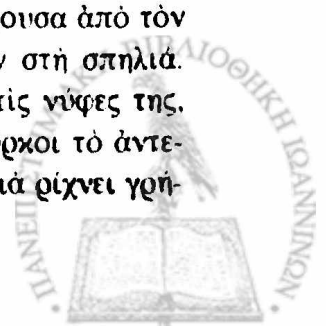
ἀλλὰ ἀπὸ τὸ Ἁγιονόρι. Πρόκειται γιὰ ἔγγραφο, τῆς 3ης Ἰουλίου 1824, μὲ τὸ ὄποιο ἡ Γενικὴ Ἀστυνομία Ἄργους, ἀπευθυνόμενη πρὸς τὸ Ἐπαρχεῖο Ἄργους, παρέχει τὴν πληροφορία ὅτι συνεχίζονται οἱ ἔρευνες «πρὸς ἀνεύρεσιν καὶ σύλληψιν, ἂν ἀφικθῶσι εἰς τὸ Ἄργος, τῶν 20 λιποτακτῶν στρατιωτῶν» τοῦ ὑποχιλιάρχου²⁰. Ὁ ἄμαχος πληθυσμὸς πρέπει νὰ ἐγκατέλειπε τὸ χωριό, τὸ ἀργότερο ὅταν φάνηκαν οἱ Τούρκοι, πράγμα ποὺ γινόταν σὲ παρόμοιες περιστάσεις²¹. Ἔτσι, κατὰ τὸν Μ. Οἰκονόμου, ὅταν ὁ Δράμαλης πέρασε στὴν Κορινθία, τὰ χωριά Στεφάνι καὶ Ἁγιονόρι ἐγκαταλείφθηκαν καὶ ἐρημώθηκαν²², προφανῶς γιατί βρῖσκονταν κοντὰ στὴν Κλεισούρα. Βέβαια τοῦτο ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ γνωστὸ ἐπεισόδιο τῆς καταστροφῆς τοῦ Δράμαλη, στὸ Ἁγιονόρι, κατὰ τὸ ὄποιο ἔλαβαν μέρος καὶ γυναῖκες τοῦ Ἁγιονορίου, πετώντας πέτρες ἀπὸ τὸ βουνό (στὴν κορυφὴ τοῦ ὁποίου βρῖσκεται τὸ κάστρο). Τὸ πιθανότερο εἶναι ὁ πληθυσμὸς νὰ ἐγκατέλειπε τὰ χωριά πρόσκαιρα, καταφεύγοντας σὲ κοντινά, ἀσφαλέστερα μέρη, στὰ γύρω βουνά, καὶ νὰ ἐπέστρεφε μόλις περνοῦσε ὁ κίνδυνος. Στὴν περίπτωση τῆς Κλένιας ὁ πληθυσμὸς πρέπει νὰ ἔβρισκε πρόχειρο ἄσυλο στὸ βουνό τῆς Νυφίτσας. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ἢ γνωστὴ σπηλιὰ τῆς Νυφίτσας (Καλυβάκι) νὰ ἀποτελοῦσε ἀσφαλὲς καταφύγιο, ἔναντι τῶν καιρικῶν συνθηκῶν²³. Τέλος, πρέπει νὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ καὶ τὴν παράδοση ποὺ θέ-

20. *Τὰ περιεχόμενα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους*, τ. Δ' (τμῆμα Β'), μέρ. Γ', Δ', ὑπὸ Κων. Διαμάντη, Ἀθήνα 1975, σ. 1290 (4.153.1556 (II) περ. Β', ἀρ. 129).

21. Ὁ Λ. Ἀποστολίδης, *Κορινθία*, σ. 158, ἀναφέρει ὅτι συγκεντρώθηκαν ὄλοι στὸ λόφο ὅπου βρῖσκεται τὸ νέο μοναστήρι τῆς Φανερωμένης, ἀπ' ὅπου «ῶρμησαν μὲ ὑψωμένα γιαταγάνια, δρέπανα καὶ ξύλα μὲ ἀπόφαση νὰ διώξουν τοὺς Τούρκους, νὰ σώσουν τὸ χωριό ἢ νὰ πεθάνουν», πράγμα ποὺ δὲ μνημονεύεται στὶς πηγές. Ἀναφέρει ἀκόμη (σ. 157) ὅτι ἡ φρουρὰ σκορπίστηκε «στὸν ἐλαιώνα καὶ τὸ πευκόδασος τῆς Φανερωμένης», κάτι ἐπίσης ποὺ δὲν ἀναφέρεται πούθενά καί, καθὼς θὰ δοῦμε ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ Τσοῦχλου, δὲν εἶναι σωστὸ. Γενικά, ὁ Ἀποστολίδης, ποὺ ἔχει ὑπόψη τὰ γραφόμενα ἀπὸ τὸν Φραντζή, συνδέει τὰ γεγονότα μὲ τὴ θέση καὶ τὸ μοναστήρι τῆς Φανερωμένης (σ. 157-159), κάτι ποὺ δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα.

22. Οἰκονόμου, *Ἱστορικά*, σ. 266.

23. Στὸν Β' Παγκόσμιο πόλεμο, ἡ σπηλιὰ χρησιμοποιήθηκε ὡς καταφύγιο. Γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας ὑπάρχουν μόνο παραδόσεις (τὴν παρακάτω ἀκουσα ἀπὸ τὸν Χαράλ. Ζεμπερλίγκο): «Ὅταν πέρασε ὁ Δράμαλης, οἱ Κλενιάτες πῆγαν στὴ σπηλιὰ. Ἐπειδὴ ἔπρεπε νὰ κάνουν λειτουργία, ἔφυγε ἡ γριά Μαυραγάναινα μὲ τὶς νύφες τῆς, γιὰ τὸ χωριό, ὅπου ζύμωσαν πρόσφορα καὶ ἀναψαν τὸ φούρνο. Οἱ Τούρκοι τὸ ἀντελήφθηκαν ἀπὸ χαμηλά καὶ ἄρχισαν νὰ ἀνεβαίνουν μὲ πέντε ἄλογα. Ἡ γριά ρίχνει γρή-

λει τοὺς Ἕλληνες νὰ κυλᾶνε πέτρες ἀπὸ τὸ βουνὸ ἐναντίον τῶν Τούρκων. Δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται γιὰ ἀνάμνηση τοῦ γεγονότος αὐτοῦ, μπορεῖ ὅμως νὰ γίνεται σύγχυση μὲ τὴν ἀντίστοιχη σκηνὴ στὴ μάχη τοῦ Ἁγιονορίου.

Ἄγνωστες εἶναι καὶ οἱ ζημιές ποὺ προξενήθηκαν στὰ σπίτια τοῦ χωριοῦ, μετὰ τὴ διπλὴ προσβολή (κατάληψη καὶ ἀνακατάληψη). Ἀσφαλῶς θὰ ὑπῆρξαν ζημιές καὶ ἴσως σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἐπὶ ὀλικὴ καταστροφή (π.χ., ἀπὸ ἔκρηξη πυρκαϊᾶς). Παρήγορο εἶναι ὅτι, τουλάχιστο, οἱ Τούρκοι δὲν μπόρεσαν νὰ πάρουν μαζί τους τρόφιμα. Τὰ σπίτια οὕτως ἢ ἄλλως ἔγιναν στόχος καὶ στὶς δύο φάσεις τῆς μάχης (κατελήφθησαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ ὕστερα ἀνακατελήφθησαν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες), γιὰ τὴν οἱ ἄνδρες τῆς φρουρᾶς καὶ ἔπειτα οἱ Τούρκοι τὰ χρησιμοποίησαν, δεδομένου ὅτι δὲν ὑπῆρχαν πολὺ σοβαρὲς ὀχυρώσεις, ὅπως π.χ. στὸ Ἁγιονόρι, ὅπου ἦταν διαθέσιμο τὸ κάστρο. Ἐξάλλου, σὲ σπίτια πρέπει νὰ κατέλυαν ἄνδρες τῆς φρουρᾶς, γιὰ τὴν ἦταν ἀδύνατο νὰ χωρέσουν στὸν προμαχῶνα.

γ) Ἡ μάχη σύμφωνα μὲ τὴν Ἐκθεση τοῦ Ἐμμανουὴλ Τσοῦχλου

Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ὑπάρχει εἰδικὴ ἐκθεση γιὰ τὴ μάχη τῆς Κλένιας, ποὺ ἔχει συνταχθεῖ ἀπὸ τὸν ὀπλαρχηγὸ Ἐμμανουὴλ Τσοῦχλο. Ἐχει δημοσιευθεῖ στὸ περ. «Ἐβδομάς», 17–24 Αὐγούστου 1886, καὶ ἀναδημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Θάνο Βαγενᾶ, *Ἱστορικὰ Τσακωνιᾶς καὶ Λεωνιδίου*, Ἀθῆναι 1971, σ. 291 κ.έ. (I. Παράρτημα. Α. Ἀπομνημονεύματα Τσακῶνων ἀγωνιστῶν 1. Ἐκθεσις Ἱστορικὴ Ἐμμανουὴλ Τσοῦχλου: Περὶ τῶν διατρεξάντων κατὰ τὸν ἱερὸν ἀγῶνα, κατὰ τὴν πολιορκίαν Μονεμβασίας, Τριπόλεως καὶ κατὰ Δράμαλη, ἐπὶ τοῦ φρουρίου Ἄργους καὶ τῆς μάχης τῆς Κλένιας (ἡ τελευταία, σ. 295–96). Ἐπίσης δημοσιεύτηκε καὶ σὲ παράρτημα, στὸ τέλος τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰωάννη Παπαχρίστου, *Νίκης σύμβολα. Ὁ Νικηταρᾶς*, Ἀθῆνα 1970. Ἡ ἀφήγηση, μὲ ἀρκετὰ συντακτικὰ λάθη, εἶναι ἐκτενῆς (δύο περ. σελίδες), ἀρκετὰ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν προηγούμενων πηγῶν καὶ κάπως ὑποκειμενικὴ. Ἔτσι, τὴν ἀναλύουμε στὸ σημεῖο αὐτό, χωριστὰ, μὲ σκοπὸ νὰ ἐντοπίσουμε τὶς ὀμοιότητες καὶ διαφορὲς καθὼς καὶ τὰ νεότερα στοι-

γορα τὸ ψωμί. ἔδωξε τὶς κοπέλες καὶ ὅταν ἔφθασαν οἱ Τούρκοι πιὸ κοντὰ ἔβγαλε τὰ πρόσφορα καὶ ἔφυγε. Ὡς ὅτου νὰ φθάσει στὴ σπηλιά, οἱ πλάτες τῆς κάηκαν, ἀπὸ τὴ ζέστη, καὶ τὰ ροῦχα τῆς κουρελιάστηκαν, ἀπὸ τὰ κλαριά.

χειά που μπορεί να προσφέρει, μολονότι είμαστε αναγκασμένοι να επανέλθουμε στα γεγονότα από την αρχή. Ο Έμμ. Τσοῦχλος ἔλαβε μέρος στις παραπάνω μάχες, για τις οποίες και κάνει Ἐκθεση. Κατά την Ἐπανάσταση, ἦταν ἀξιωματικός. Ἀργότερα, διετέλεσε διευθυντής τῆς ἀστυνομίας Ἀθηνῶν²⁴. Ἀπὸ τὴν ἴδια οἰκογένεια, γνωρίζουμε τοὺς ἱπποξωματικούς Κωνστ. Δ. Τσοῦχλο καὶ Ἰωάννη Μ. Τσοῦχλο²⁵.

Ὁ Τσοῦχλος ἀναφέρει, ὅτι, δέκα μέρες μετὰ τὴ μάχη τῶν Δεοβενακίων καὶ Ἀγιονορίου, ὁ Κολοκοτρώνης διάταξε τὰ διάφορα σώματα νὰ πολιορκοῦν τὸ Δράμαλη στὴν Κόρινθο. Ἔτσι, τοποθέτησε τὸ σῶμα τοῦ Ἀγίου Πέτρου καὶ Πραστοῦ, στὴν Κλένια, ὅπου, ὅπως ἀναφέρει, «ἐκάμαμεν τὰ ὄχυρά μας». Στὴ συνέχεια, ἀναφέρει, ἀπ' ὅσα θυμᾶται («καθόσον ἐνθυμοῦμαι», πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἡ Ἐκθεση μᾶλλον ἐγράφη ἀργότερα ἀπὸ τὴ διεξαγωγή τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται ὁ συγγρ. νὰ ἔχει πρόθεση νὰ συσκοτίσει κάπως τὰ γεγονότα), ὅτι μαζί μὲ τὸ δικό τους σῶμα ὑπῆρχε καὶ ὁ Λάκωνας Τσαλαφατίνος, μὲ 20 ἄνδρες «μόνον», ὁ ὁποῖος βρέθηκε τυχαῖα κοντὰ στὰ ὄχυράματα, πού οἱ ἄνδρες τῶν δύο παραπάνω χωριῶν τῆς Κυνουρίας, Ἀγίου Πέτρου καὶ Πραστοῦ, εἶχαν κάνει στὴν Κλένια, καθὼς καὶ ἓνας ἄλλος Λάκωνας, Μαυρομιχάλης, μὲ ἄλλους τόσους Μανιάτες. Παρατηροῦμε ὅτι ὁ Τσοῦχλος, ἐδῶ, μεγαλοποιεῖ τὸ ρόλο τῶν Κυνουριῶν, σὲ βάρος τῶν Λακῶνων. Ἀντίθετα, ὁ Φραντζῆς, μνημονεύει, ὅπως εἶδαμε, ὅτι εἶχαν τοποθετηθεῖ στὴν Κλένια, Κορίνθιοι, Ἀγιοπετρίτες καὶ Μανιάτες χωρὶς διάκριση. Ἐπίσης Σπηλιάδης καὶ Φραντζῆς μνημονεύουν ὅτι ἀρχηγοὶ τῶν σωμάτων ἦταν ὁ Γεώργιος Μαυρομιχάλης καὶ ὁ Ἠλίας Τσαλαφατίνος, καὶ οἱ δύο Μανιάτες, ἐνῶ ὁ Τρικούπης προσθέτει τὸν Κατσάκο, ἐπίσης Μανιάτη. Ὅλοι δηλ. οἱ ἐπικεφαλῆς ἦταν Μανιάτες²⁶. Ὁ Τσοῦχλος, ὅπως εἶδαμε, ὄχι μόνο δὲ τοὺς ἀναφέρει ὡς ἀρχηγούς, ἀλλὰ, σημειώνει ὅτι οἱ δύο πρῶτοι βρέθηκαν τυχαῖα ἐκεῖ, μὲ λίγους πολεμιστὲς ὁ καθένας (καμιὰ εἰκοσαριά). Βλέπουμε ὅτι μεγαλοποιεῖ κυρίως τὸ ρόλο τοῦ Πραστοῦ, στρατιῶτες τοῦ ὁποῖου δὲ μνημονεύονται ὅτι συμμετεῖχαν στὴ μάχη τῆς Κλένιας, ἀπὸ τὶς ἄλλες δύο πηγές. Ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ὁ Τσοῦχλος, πού κάνει τὴν Ἐκθεση, καταγόταν

24. Καλ. Καλλούτση, *Κυνουριακά*, δ.π., σ. 93, 94.

25. Γεωργίου Παπαγεωργίου, *Ἡ ἱστορία τοῦ Πραστοῦ, πρωτεύουσα τῆς Τσακωνιάς*, Ἀθῆναι 1970, σ. 65.

26. Βλ. παραπάνω, σ. 49.

ἀπὸ τὸν Πραστό. Μποροῦμε νὰ ποῦμε, λοιπόν, ὅτι μειώνει, τουλάχιστο ὡς ἓνα σημεῖο, τὸ ρόλο τῶν Μανιατῶν καὶ μεγαλοποιεῖ ἐκεῖνον τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδας του.

Στὸ σημεῖο ποὺ ὁ Τσοῦχλος κάνει λόγο γιὰ τὸ Μαυρομιχάλη, προσθέτει ὅτι. ὕστερα ἀπὸ τὸ κινήγημα τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τοὺς Τούρκους, οἱ Τούρκοι τοῦ «ἐπῆραν τὸ ἄλογό του..., διότι ὁ Ἀράπης τοῦ ἔφυγε μαζί μὲ αὐτό». Μαθαίνουμε, λοιπόν, ἐδῶ, ἐπὶ πλέον, ὅτι οἱ Τούρκοι, ναὶ μὲν δὲν συνέλαβαν, τελικά, τὸν ἴδιο τὸν Μαυρομιχάλη, τοῦ πῆραν ὅμως τὸ ἄλογο. Ἡ αἰτία ποὺ ὁ Τσοῦχλος δίνει (ὅτι ὁ Ἀράπης τοῦ ἔφυγε μαζί μὲ αὐτό), μᾶς κάνει νὰ συμπεράνουμε, ἂν ἡ σύνταξη εἶναι σωστή, ὅτι ὁ Μαυρομιχάλης εἶχε στὴν ὑπηρεσία του κάποιον ἀράπη, ὁ ὁποῖος, μέσα στὴ δίνη τῆς μάχης, προσχώρησε στοὺς Τούρκους, μαζί μὲ τὸ ἄλογο τοῦ ἀφεντικοῦ του. Διαφορετικά, πρέπει νὰ ἔλεγαν τὸ ἄλογό του Ἀράπη²⁷.

Στὴ συνέχεια, ὁ Τσοῦχλος ἀναφέρει ὅτι μιὰ μέρα μετὰ τὴν ἐτοιμασία τῶν ὀχυρωμάτων, πέρασε ὁ Κολοκοτρώνης, ὁ ὁποῖος ἐπιθεωροῦσε τὰ διάφορα σώματα. Φθάνοντας στὴν Κλένια, ἐκτίμησε ὅτι οἱ ὀχυρώσεις τοὺς ἦταν ἰσχυρές, ἀλλὰ ἐπειδὴ βρίσκονταν σὲ ἐπίπεδο μέρος καὶ τὸ τουρκικὸ ἵππικὸ μποροῦσε εὐκόλα νὰ τοὺς πάρει «τὴν ὀπισθεν κοινωνίαν» καὶ ἐπειδὴ τὸ σῶμα τοῦ Πραστοῦ ἦταν χωριστὰ ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Ἁγίου Πέτρου, τοὺς εἶπε ὅτι δὲν μποροῦσαν 300 ἄνθρωποι νὰ κρατήσουν τόσο πολυπληθεῖς ἀντιπάλους. Ἔτσι, τοὺς συμβούλεψε, ὅταν ἔρθει ὁ ἐχθρὸς, νὰ μὴν πολεμήσουν, ἀλλὰ ν' ἀποσυρθοῦν στὸ Ἁγιονόρι, «εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ὄριου», ὅπως γράφει, ὅποτε θὰ ἀναγκαζόταν ὁ ἐχθρὸς νὰ τοὺς ἀκολουθήσει καί, πολεμώντας, εὐκόλα θὰ ἔρχονταν πρὸς βοήθεια ἄλλα στρατεύματα Ἑλλήνων, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ πάθουν οἱ Τούρκοι μεγάλη ζημιά.

Στὴ φάση λοιπόν τῆς προετοιμασίας, βλέπουμε νὰ εἰσέρχεται στὴ σκηνὴ καὶ ὁ Κολοκοτρώνης, κάτι ποὺ δὲν ἀναφέρουν οἱ προηγούμενες πηγές. ὁ ὁποῖος συνέδεσε τὸ χῶρο τῆς Κλένιας μ' ἐκεῖνο τοῦ Ἁγιονορίου, μὲ σκοπὸ οἱ Ἕλληνες νὰ κρατήσουν τοὺς Τούρκους. Ἡ ἐκτίμηση ὅτι οἱ ὀχυρώσεις στὴν Κλένια ἦταν σὲ μέρος ἐπίπεδο (ὅπως εἶπαμε δὲν βρίσκονταν σὲ ὑψώματα) καὶ ὅτι τὰ στρατεύματα τοῦ Πραστοῦ χωρίζονταν ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ Ἁγίου Πέτρου (ἐπομένως ἦταν δύο στρατόπεδα) συμφωνοῦν μὲ τὰ γραφόμενα τοῦ Φραντζῆ. Ἀναφέροντας ὁ Κολοκοτρώνης ὅτι καλύτερα ἦταν νὰ ἀποσυρθοῦν στὸ Ἁγιονόρι, γιὰ νὰ μὴν

27. Σὲ αὐτὸ μᾶς ὀδηγεῖ καὶ τὸ κεφαλαῖο Α' τῆς λέξης Ἀράπης.

τούς αποκοπεῖ ἢ ἐπικοινωνία, ἀπὸ τὸ τουρκικὸ ἱππικὸ, ἐννοοῦσε ἀσφαλῶς ὅτι ἦταν εὐκόλο στοὺς Τούρκους ἵππεις, σὲ περίπτωση ποὺ δὲν πῆγαιναν τὰ πράγματα καλὰ γιὰ τοὺς Ἕλληνες καὶ ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ ὑποχωρῆσουν, νὰ τρέξουν καὶ νὰ τοὺς κόψουν τὸ δρόμο πρὸς τὸ Ἅγιονόρι, ὅπου οἱ Ἕλληνες ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ καταφύγουν, ἂν ἤθελαν νὰ ὑποχωρήσουν μὲ κάποια τάξη. Οἱ ὑπερασπιστὲς ὁμως τῶν δύο ὀχυρῶν, κατὰ τὸν Τσοῦχλο, δὲν ὑπάκουσαν στὶς ἐντολές τοῦ Κολοκοτρώνη ἔχοντας ἐμπιστοσύνη στὰ ἰσχυρὰ ὀχυρώματά τους καὶ πλήρεις ἐνθουσιασμοῦ, ἀπεφάσισαν νὰ παραμείνουν²⁸.

Τὴν ἐπόμενη τῆς ἀφίξεως τοῦ Κολοκοτρώνη, δηλ. 12 μέρες μετὰ τὴ μάχη τοῦ Ἅγιονορίου, σύμφωνα μὲ τὸν Τσοῦχλο, φάνηκε ξαφνικὰ ὁ Δράμαλης, μὲ ὅσο στρατὸ τοῦ εἶχε ἀπομείνει, περ. 10.000, καὶ ἡ φρουρὰ κλείστηκε στὰ ὀχυρώματα τῆς Κλένιας. Ὄταν ὁ ἐχθρὸς πλησίασε, ἔκανε «ντουβά», δηλ. προσευχή, καὶ πνέοντας ἐκδίκηση γιὰ ὅσα ὑπέφερε στή μάχη τῶν Δερβενακίων καὶ τῆς Κλεισούρας καὶ πιστεύοντας ὅτι θὰ ὑπερισχύσει τῆς ὀλιγάριθμης φρουρᾶς μὲ τὴν πρώτη ἔφοδο, ἐπετέθη ἐναντίον τῶν δύο ὀχυρωμάτων. Ὅμως, καθὼς ὁ Τσοῦχλος ἀναφέρει, βρῆκαν ἰσχυρὴ ἀντίσταση καὶ ὑπέστησαν μεγάλη ζημιὰ καὶ μολονότι πλησίασαν καὶ ἔφθασαν γύρω ἀπὸ τὰ ὀχυρώματα, δὲν μπόρεσαν νὰ κάμψουν τὴν ἀντίσταση τῆς ἐλληνικῆς φρουρᾶς. Ἔτσι, ἀναγκάστηκαν νὰ ἀποσυρθοῦν, σὲ ἀπόσταση βολῆς τουφεκίου, ἔκαναν δευτέρη παράκληση καὶ ὄρμησαν ἀκολούθως ἐναντίον τοῦ ἑνός, μόνον, στρατοπέδου, δηλ. ταμπουριοῦ, ὅπου εἶχαν κλειστῆ οἱ ἄνδρες ἀπὸ τὸν Ἅγιο Πέτρο καὶ μαζί τους ὁ Τσαλαφατίνος καὶ ὁ «προμνημονευθεὶς Λάκων», δηλ. ὁ Μαυρομιχάλης. Ἡ φρουρὰ τοῦ ὀχυρώματος αὐτοῦ δὲν ἄντεξε τὴν πίεση τῶν Τούρκων καὶ «μὴ ἔχοντες ὀχυρώματα δυνατά», ἀναγκάστηκαν νὰ ὑποχωρήσουν, παρασύροντας στή φυγὴ καὶ τοὺς ἄνδρες τοῦ ἄλλου ταμπουριοῦ, δεδομένου ὅτι οἱ ἐχθροὶ βρέθηκαν στὰ νῶτα τους καὶ δὲν μποροῦσαν πιά νὰ κρατήσουν.

Ἀπὸ τὴν παραπάνω ἀφήγηση τοῦ Τσοῦχλου, μαθαίνουμε λεπτομέρειες γιὰ τὴν πρώτη φάση τῆς μάχης τῆς Κλένιας, ποὺ δὲν ἀναφέρει ὁ Φραντζῆς. Βέβαια, δὲν ἦταν προσωπικὰ ὁ Δράμαλης αὐτὸς ποὺ ἐπετέθη ἐναντίον τῶν ὀχυρωμάτων τῆς Κλένιας, ὁ ὁποῖος, ὅπως γνωρίζουμε, ἦταν κλεισμένος στὸν Ἀκροκόρινθο, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὁμως ὅτι στὴν Ἐκθεση ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχιστρατήγου τῶν

28. Βαγενᾶ, *Ἱστορικά*, σ. 295. Παπαχρίστου, *Νικηταρᾶς*, σ. 136.

Τούρκων ἢ ὅτι ὁ συντάκτης τῆς δὲν ἦταν καλὰ ἐνημερωμένος. Ἐπίσης ὁ ἀριθμὸς 10.000 ἐπιτιθέμενοι Τοῦρκοι, δηλ. σχεδὸν ὅλο τὸ ἐναπομείναν στράτευμα τοῦ Δράμαλη, εἶναι ὁ μεγαλύτερος πού δίνουν οἱ πηγές. Στὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἀναφέρεται καθαρὰ ὅτι ἦταν δύο τὰ ὀχυρώματα τῆς Κλένιας συμφωνώντας, ὅπως εἶπαμε, μὲ τὸν Φραντζή. Ἐδῶ, φαίνεται εὐκρινῶς, ἐξάλλου, ὅτι οἱ Ἕλληνες βρισκόνταν ὀχυρωμένοι καὶ στὰ δύο ταμπούρια, ὅταν ἤρθαν οἱ Τοῦρκοι, κάτι πού, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, δὲν διευκρινίζεται στὸν Φραντζή. Τὸ νέο στοιχεῖο στὴν ἀφήγηση, σε σχέση μὲ τὰ κείμενα τοῦ Φραντζή καὶ τοῦ Σπηλιάδη, εἶναι ὅτι ἡ πρώτη φάση τῆς μάχης τῆς Κλένιας, κατὰ τὴν ὁποία ὑπεχώρησαν οἱ Ἕλληνες, χωρίζεται σὲ δύο μέρη. Κατὰ τὸ πρῶτο, οἱ Τοῦρκοι ἐπιτέθηκαν ἐναντίον καὶ τῶν δύο ὀχυρωμάτων καὶ ἀποκρούσθηκαν. Στὸ δεύτερο, κατηύθυναν τὶς δυνάμεις τους ἐναντίον τοῦ ἐνὸς μόνο ὀχυρώματος, κάμπτοντας τὴν ἀντίσταση τῶν ὑπερασπιστῶν του. Τὸ ὀχύρωμα αὐτὸ ὑπερασπίζονταν οἱ ἄνδρες τοῦ Ἁγίου Πέτρου. Ἀναφέροντας, λοιπόν, ὁ Τσοῦχλος, ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἐπιτέθηκαν «κατὰ τοῦ ἄλλου στρατοπέδου, τοῦ Ἁγίου Πέτρου», γίνεται φανερό ὅτι ὁ ἴδιος δὲ βρισκόταν σ' αὐτὸ τὸ ὀχύρωμα καὶ ἐπομένως ἦταν ἀπὸ τὸν Πραστό. Στὸ ὀχύρωμα τοῦ Ἁγίου Πέτρου βρισκόνταν, κατὰ τὸν Τσοῦχλο, καὶ οἱ Λάκωνες, ὁ Τσαλαφατίνος καὶ ὁ Μαυρομιχάλης, τὸν ὁποῖο ἐδῶ μνημονεύει ὄχι μὲ τὸ ὄνομά του, ἀλλὰ ὡς «ὁ προμνημονευθεὶς Λάκων», κάτι πού νομίζω σημαίνει ὅτι δὲν τὸν συμπαθοῦσε ιδιαίτερα.

Δυστυχῶς δὲ γνωρίζουμε σὲ ποιὸ ἀπὸ τὰ δύο ὀχυρώματα βρισκότουσαν οἱ μὲν καὶ σὲ ποιὸ οἱ δέ. Εἶπαμε ὅτι ὁ Φραντζῆς καὶ ὁ Σπηλιάδης μνημονεύουν ὅτι στὴ μάχη συμμετεῖχαν ἀπὸ τὴν Κυνοῦρια μόνο Ἁγιοπετρίτες. Τοῦτο δὲ σημαίνει ἀναγκαστικὰ ὅτι δὲν ὑπῆρχαν μαχητὲς ἀπὸ τὸν Πραστό. Γνωρίζουμε ὅτι τὰ δύο χωριά ἦταν κοντὰ καὶ εἶναι φυσικὸ οἱ ἄνδρες τους νὰ πολεμοῦσαν μαζί²⁹. Πρέπει νὰ ὑπῆρχαν μαχητὲς ἀπὸ τὸν Πραστό, ἀλλὰ προφανῶς ἦταν λιγότεροι. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι, ὅπως εἶδαμε, κατὰ τὴν ἀνακατάληψη τῶν ὀχυρωμάτων, ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, στὴ δεύτερη φάση, χρησιμοποιήθηκαν, κατὰ τὸν Φραντζή, τριπλάσιοι ἄνδρες γιὰ νὰ καταληφθεῖ ὁ «προμαχῶνας», σὲ σχέση μὲ τὴν ἐκκλησία, σημαίνει ὅτι στὸ πρῶτο ὀχυρὸ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν περισσότεροι μαχητὲς. Ἄφοῦ λοιπόν οἱ πολυαριθμότεροι Ἁγιοπετρίτες βρισκόντουσαν μαζί μὲ τοὺς Λάκωνες, σημαίνει προφανῶς ὅτι αὐτοὶ

29. ΙΕΕ. τ. ΙΒ'. σ. 431 (Ἀπ. Βακαλόπουλος).

υπερασπιζόντουσαν τὸν προμαχῶνα καὶ ὄχι τὴν ἐκκλησία τῆς Μουσκουφίτσας. Σὲ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα συνηγορεῖ καὶ ἡ ἀπόφαση, μετὰ τὴν κατάληψη ἀπὸ τοὺς Τούρκους τοῦ ὀχυρώματος, νὰ ἀποχωρήσουν καὶ οἱ ἄλλοι ποὺ κρατοῦσαν τὸ δεύτερο ὀχύρωμα. Ἐφοῦ οἱ Τούρκοι κατέλαβαν τὸ μεγαλύτερο ὀχύρωμα, ποὺ βρισκόταν στὸ ψηλότερο σημεῖο, καταλαβαίνουμε ὅτι ἦταν δύσκολο νὰ κρατηθεῖ τὸ δεύτερο, δηλ. ἡ ἐκκλησία, ποὺ βρισκόταν χαμηλότερα. Ἐξάλλου, ὅπως εἶδαμε, σ' αὐτὴ τὴ φάση τοῦ ἀγῶνα, ὁ Φραντζῆς ἀναφέρει μόνον τὸν προμαχῶνα, πράγμα ποὺ ἔμμεσα δείχνει ὅτι περὶ αὐτοῦ πρόκειται.

Οἱ Ἕλληνες, συνεχίζει ὁ Τσοῦχλος, προσπάθησαν, ὑποχωρώντας, νὰ φθάσουν «εἰς τοὺς πρόποδες τοῦ ὀρίου», δηλ. στὸ βουνὸ τοῦ κάστρου τοῦ Ἁγιονορίου, ἀλλὰ ἦταν ἀργά. Ὁ ἐχθρὸς εἶχε εἰσχωρήσει καὶ παρουσιάστηκε μπροστὰ τους, τόσο τὸ ἵππικό, ὅσο καὶ οἱ Ἄλβανοὶ Γκέγκηδες, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀρχίσει σύγκρουση, σῶμα πρὸς σῶμα. Στὴ μάχη διακρίθηκαν ὁ Νικόλαος Χουλιαράς, Μπουλουξῆς (ἐδῶ δὲν διευκρινίζεται, ἂν πρόκειται γιὰ ἄλλο πρόσωπο ἢ ἂν ὁ Χουλιαράς ἦταν μπουλουξῆς, δηλ. ἀρχηγὸς ἑνὸς μπουλουκιοῦ) καὶ ὁ Ἰωάννης Ἀντριάς, οἱ ὁποῖοι καὶ ἔπεσαν στὴ μάχη, ἀφοῦ πρῶτα «ἔκαμαν τὸ χρέος των τὸ δεκαπλάσιον εἰς τὸν ἐχθρόν», σκότωσαν δηλ. δεκαπλάσιους Τούρκους. Οἱ Ἕλληνες κατεδιώχθησαν ἀπὸ τὸν ἐχθρό, μέχρι τὴν κορυφὴ τοῦ Ἁγιονορίου, ὅπου καὶ βρῆκαν καταφύγιο (δηλ. στὸ κάστρο), καὶ τότε ἀρχισαν (ἀπὸ μέσα) νὰ χτυποῦν τοὺς Τούρκους.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω, βλέπουμε ὅτι ὁ Κολοκοτρώνης ἐπαληθεύθηκε στὶς προβλέψεις του γιὰ ἄλλη μιὰ φορά. Οἱ Ἕλληνες ἀναγκάστηκαν νὰ κάνουν ἐκεῖνο ποὺ τοὺς συμβούλεψε ὁ ἀρχιστράτηγος, ἀλλὰ μετὰ τὴ σύγκρουση καὶ μὲ ἀπώλειες. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὅσο καὶ ἰσχυρὰ νὰ ἦταν τὰ ταμπούρια στὴν Κλένια, τὸ ἔδαφος ἦταν ἐπίπεδο, δηλ. δὲν βρισκόνταν σὲ ὕψωμα καὶ ἦταν εὐπρόσβλητα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ κάστρο τοῦ Ἁγιονορίου, ποὺ βρίσκεται στὴν κορυφὴ μικροῦ βουνοῦ καὶ εἶχε πολὺ ἰσχυρότερα τείχη. Ἐξάλλου καὶ ὁ ἴδιος ὁ Τσοῦχλος ἀναφέρει, ἀντιφάσκοντας, κατὰ τὴν ἔφοδο τῶν Τούρκων ἐναντίον τοῦ ὀχυρώματος τῶν Ἁγιοπετριτῶν στὴν Κλένια, ὅτι τοῦτο δὲν ἦταν δυνατό, πράγμα ποὺ εἶναι εὐνόητο.

Ὅπως τοὺς εἶχε πεῖ ὁ Κολοκοτρώνης, τὸ τουρκικὸ ἵππικό, πράγματι, ὄρμησε καὶ ἔκλεισε τὸ δρόμο στὴν ἐλληνικὴ φρουρὰ ποὺ ὑποχωροῦσε πρὸς τὴν Κλεισούρα, προφανῶς κάπου πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσοδὸ τῆς. Ἐκεῖ ἐγίνε ἄλλη μάχη μὲ δύο ἢ τρεῖς νεκροὺς Ἕλληνες καὶ μερικές δεκάδες Τούρκους. Ὅρισμένοι ἀπὸ τοὺς πρώτους, ἴσως οἱ περισσότεροι,

κατόρθωσαν νὰ φθάσουν στὸ Ἅγιονόρι, ὄχι ὁμως καὶ ὁ Μαυρομιχάλης, τὸν ὁποῖο εἶδαμε νὰ κυνηγοῦν οἱ Τοῦρκοι, ὡς ὅτου ἔφθασαν τὰ σώματα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Βασίλη καὶ τὸν ἐλευθέρωσαν. Ὁ Τσοῦχλος δὲ μνημονεύει ἐδῶ, ὅπως ἔπρεπε κανονικά, τὴν καταδίωξη τοῦ Μαυρομιχάλη, ἴσως γιατί αὐτὸς πῆρε διαφορετικὴ κατεύθυνση ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἔτρεξαν πρὸς τὴν Κλεισούρα καὶ τὸ Ἅγιονόρι. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τὸν ἔσωσαν, ὅπως ἀναφέρει ὁ Φραντζῆς, οἱ Βαλτετζιώτες, φαίνεται ὅτι χρειάστηκε εἰδικὴ ἐπιχείρηση ἀπὸ τοὺς ἄνδρες τῆς φρουρᾶς τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

Ὅπως εἶδαμε, ὁ Μαυρομιχάλης εἶχε πρῶτα χάσει καὶ τὸ ἄλογό του. Δὲ γνωρίζουμε, ἂν καὶ ἄλλοι Ἕλληνες εἶχαν ἄλογο καὶ ἂν μερικοὶ ὑπεχώρησαν ἔφιπποι, ὅποτε θὰ ἦταν εὐκολότερο νὰ φθάσουν στὴν Κλεισούρα. Προφανῶς, κι ἂν ἀκόμη ὑπῆρχαν ἄλογα στὴν ἑλληνικὴ φρουρά, αὐτὰ πρέπει νὰ ἦταν πολὺ λίγα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, φάνηκε γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ὅτι τὸ κλειδί τῶν στενῶν τοῦ ἀνατολικότερου δρόμου ἀπὸ Κορινθία πρὸς Ἀργολίδα ἦταν τὸ Ἅγιονόρι κι ὅτι, ἂν ὁ Δράμαλης εἶχε φροντίσει νὰ τὸ καταλάβει ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἴσως ἄλλη θὰ ἦταν ἡ ἔκβαση τῆς ἐκστρατείας του.

Στὴν τελευταία παράγραφο τῆς Ἐκθεσης, ὁ συγγραφεὺς τῆς ἀναφέρει ὅτι τῆ στιγμῆ ποὺ «ἐτοποθετήθηκαν» στὴν κορυφὴ τοῦ Ἅγιονορίου, δηλ. ὀχυρώθηκαν οἱ Ἕλληνες στὸ κάστρο καὶ ἄρχισαν νὰ χτυποῦν τοὺς ἐχθροὺς, ἀκούστηκαν τουφεκισμοὶ ἀπὸ «διάφορα μέρη», ποὺ προέρχονταν ἀπὸ ἄλλα ἑλληνικὰ στρατεύματα, τὰ ὁποῖα ἔτρεξαν πρὸς βοήθειάν τους. «Ἄν καὶ μακρὰν», συνεχίζει, «ἡμεῖς ὁμως ἐνθουσιασθέντες ὠρμήσαμεν κατὰ τοῦ ἐχθροῦ καὶ τὸν ἠναγκάσαμε νὰ τρέξει εἰς φυγὴν, τὸν ὁποῖον καὶ κατεδιώξαμεν μέχρι τῶν προπόδων τῆς Κλένιας εἰς τὰ πρῶτα ὀχυρώματά μας, ὅπου ἔγιναν εἰς τὸν ἐχθρὸν μεγάλη φθορά». Ἡ Ἐκθεση τελειώνει μὲ τὴν πληροφορία ὅτι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες σκοτώθηκαν ἐννέα στὴ μάχη αὐτῆ, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πληγωμένους³⁰.

Τὸ τελευταῖο μέρος τῆς Ἐκθεσης τοῦ Ἐμμ. Τσοῦχλου θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀσάφειες καὶ γενικότητες. Ἀκούστηκαν, ἀναφέρει, τουφεκισμοὶ ἀπὸ μέρους τῶν ἑλληνικῶν ἐκείνων στρατευμάτων ποὺ ἔρχονταν πρὸς βοήθειά τους, ὅταν ἦταν ἤδη κλεισμένοι στὸ Ἅγιονόρι, ἀλλὰ δὲ λέει ἀπὸ ποῦ ἔρχονταν καὶ ἂν ἔρχονταν πράγματι νὰ τοὺς συνδράμουν στὸ Ἅγιονόρι, ὅπου ἦταν κλεισμέ-

30. Βαγενᾶ. Ἱστορικά. σ. 296. Παπαχρίστου. Νικηταρῶς, σ. 137.

νοι, γιατί έρχιχαν από μακριά. Έπίσης, όταν γράφει, ότι, παίρνοντας θάρρος, κινήγησαν τούς Τούρκους ως τὰ πρῶτα ὀχυρώματά τους στήν Κλένια, δηλ. τήν ἐκκλησία καί τόν προμαχώνα, «τὰ ὅποια ἔγιναν εἰς τόν ἐχθρόν μεγάλη φθοράν», δέ μνημονεύει καμιά ἄλλη λεπτομέρεια· σταματάει ἀπότομα. Πρῶτα πρῶτα πρέπει νά ποῦμε ὅτι ἔτσι ὅπως τὰ γράφει, ὅτι κατεδίωξαν τόν ἐχθρόν «μέχρι τῶν προπόδων τῆς Κλένιας εἰς τὰ πρῶτα ὀχυρώματά μας», ἂν δέν ξέραμε ἀπό τόν Φραντζή πού ἀκριβῶς βρίσκονταν τὰ ὀχυρώματα τῆς Κλένιας, δηλ. ὁ προμαχώνας καί ἡ ἐκκλησία, θά τὰ ἀναζητούσαμε στους πρόποδες τῆς Κλένιας, δηλ. πολὺ χαμηλά, κοντὰ στό δρόμο πρὸς Ἄγιονόρι. Ἐπειτα φαίνεται πῶς συσκοτίζει κάπως τὰ γεγονότα. Πράγματι, ἐμεῖς ξέρουμε ἀπό τόν Σηλιάδη καί κυρίως ἀπό τόν Φραντζή, ὁ ὅποιος εἶναι ἰδιαίτερα ἀξιόπιστος (ὅπως γίνεται φανερό ἀπό τίς σωστές τοπογραφικές πληροφορίες πού δίνει γιά τὸ θέατρο τοῦ πολέμου, τήν Π. Κλένια), ὅτι σ' αὐτῇ τῇ φάση ἔγινε ἡ νικηφόρα μάχη πού ἀπέδωσε στους Ἕλληνες ξανά τὰ ὀχυρώματα καί ὀλόκληρη τήν Π. Κλένια. Φαίνεται, λοιπόν, πῶς ἐδῶ ὁ Τσοῦχλος ἀποσιωπᾷ μερικά πράγματα. Οἱ τουφεκιμοὶ πού ἀκούστηκαν ἀπό μακριά, πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι προέρχονταν ἀπό τούς Τριπολιτσιῶτες τῆς φρουρᾶς τοῦ Ἁγίου Βασιλείου πού ἔτρεξαν πρὸς βοήθειαν καί ἔφθασαν, φαίνεται, ἀπ' εὐθείας στήν Κλένια καί ὄχι πρῶτα στό Ἄγιονόρι, ὅπου βρίσκονταν κλεισμένοι οἱ κληνημένοι ἀπὸ τούς Τούρκους Ἕλληνες. Ἐτσι ἐξηγεῖται, γιατί ἀναφέρεται ὅτι οἱ πυροβολισμοὶ ἀκούστηκαν μακριά. Μὲ τὸ ἄκουσμα τῶν τουφεκισμῶν, οἱ Τούρκοι ἔλυσαν τήν πολιορκία τοῦ Ἁγιονορίου καί ἔτρεξαν νά υπερασπίσουν τὰ ὀχυρώματα τῆς Κλένιας, ὥστε νά μὴ βρεθοῦν κιόλας ἀνάμεσα σέ δυὸ πυρά, καί οἱ Ἕλληνες, μέσα ἀπὸ τὸ κάστρο, τους ἀκολούθησαν. Λαμβάνοντας ὑπόψη τὸ κείμενο τοῦ Φραντζή, πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ἡ φρουρὰ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου εἶχε ἤδη καταλάβει τὰ δύο ὀχυρώματα τῆς Κλένιας, πρὶν ἔρθουν οἱ κλεισμένοι στό Ἄγιονόρι, καί στή συνέχεια, ἔνωμένοι ὅλοι οἱ Ἕλληνες, ἔδιωξαν τούς Τούρκους καί ἀπὸ τὰ σπίτια τοῦ χωριοῦ. Ἄν τὸ κείμενο τελειώνει φυσιολογικά ἐδῶ, ὁ συγγραφέας τῆς Ἐκθεσης ἀφήνει ἔξω τίς λεπτομέρειες τοῦ πιὸ ἔνδοξου, γιά τούς Ἕλληνες, τμήματος τῆς μάχης. Μήπως ἐπειδὴ ἡ ἀνακατάληψη τῆς Κλένιας ὀφειλόταν κυρίως στους Τριπολιτσιῶτες τοῦ Ἁγ. Βασιλείου καί ὄχι στους Κυνουριεῖς; Γνωρίζουμε καλά ὅτι ὑπῆρχαν τέτοιου εἴδους ἀντιζηλίεις στους συγγραφεῖς τῶν γεγονότων τῆς Ἐπανάστασης. Στὸ κείμενο τοῦ Τσοῦχλου πράγματι δέν ὑπάρχει τίποτε γιά τὴ φρουρὰ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

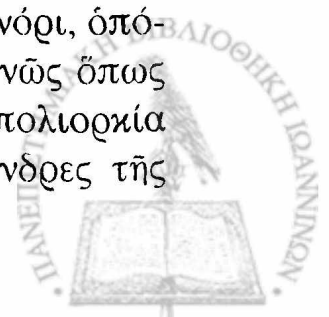
Διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν Ἐκθεση τοῦ Ἐμμ. Τσοῦχλου καὶ τὶς ἀφηγήσεις τοῦ Σπηλιάδη καὶ τοῦ Φραντζῆ ὑπάρχει καὶ στὸν ἀριθμὸ τῶν Ἑλλήνων νεκρῶν. Ἐκεῖνοι ἀναφέρουν ἓνα νεκρὸ καὶ τέσσερις τραυματίες, ἐνῶ ὁ Τσοῦχλος ἐννέα νεκρούς, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πληγωμένους. Πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ τελευταῖος ἢ κάνει λάθος ἢ ὑπολογίζει τοὺς νεκρούς ὄχι μόνον τῆς κύριας μάχης τῆς Κλένιας ἀλλὰ καὶ τῆς μάχης ποὺ συνήφθη πρὶν ἀπὸ τὴν Κλεισούρα καὶ κατὰ τὸ μπλόκο τοῦ Ἁγιονορίου, δεδομένου ὅτι εἶναι ὁ μόνος ποὺ περιλαμβάνει στὴν ἀφήγησή του ὅλες τὶς σκηνές τοῦ πολεμικοῦ αὐτοῦ ἐπεισοδίου. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση καὶ οἱ ἀπώλειες τῶν Τούρκων πρέπει νὰ ἦταν πολὺ περισσότερες ἀπὸ 60 ἢ 65 ἄνδρες, ποὺ μνημονεύουν οἱ ἄλλες δυὸ πηγές.

Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι ὑπάρχουν διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς ἀφηγήσεις τῶν Σπηλιάδη καὶ Φραντζῆ, ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ, καὶ τοῦ Τσοῦχλου, ἀπὸ τὴν ἄλλη (στὸν ἀριθμὸ τῶν στρατευμάτων καὶ τῶν νεκρῶν, στὸ χρονικὸ ὄρισμὸ τῆς μάχης ἀπὸ τὸν Τσοῦχλο 12 μέρες μετὰ τὴ μάχη τοῦ Ἁγιονορίου, ὅποτε ἡ μάχη τῆς Κλένιας, κατ' αὐτόν, πρέπει νὰ ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὴ δευτέρη μάχη τῶν Βασιλικῶν) ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ συμφωνίες ποὺ φαίνονται ἄμεσα (δύο ἦσαν τὰ ταμπούρια στὴν Κλένια, τὰ ὁποῖα βρισκόνταν σὲ ἐπίπεδο χῶρο) ἢ ἔμμεσα (μνημονεύονται ἀπὸ τὸν Τσοῦχλο οἱ δυὸ Λάκωνες καὶ οἱ μαχητὲς ἀπὸ τὴν Κυνουρία ἀλλὰ δὲν δίνονται ἀκριβῆ στοιχεῖα, ἢ καταδίωξη τοῦ Μαυρομιχάλη εἰκάζεται ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα, ἀναφέρεται ἡ μεγάλη φθορὰ τῶν Τούρκων στὴν δευτέρη φάση τῆς μάχης τῆς Κλένιας ἀλλὰ χωρὶς ἄλλη διευκρίνηση). Παρότι, λοιπὸν, μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ κάποια ὑποκειμενικότητα ἢ γιὰ ὄχι τόσο καλὴ μνήμη τοῦ συντάκτη τῆς Ἐκθεσης, νομίζω ὅτι ἡ Ἐκθεση τοῦ Τσοῦχλου συμπληρώνει τὶς ἀφηγήσεις τοῦ Σπηλιάδη καὶ τοῦ Φραντζῆ. Ἔτσι:

α) Ἐμφανίζει τὸν Κολοκοτρώνη, τὴν προηγούμενη τῆς μάχης, νὰ δίνει ὁδηγίες, συνδέοντας τὶς ὀχυρώσεις τῆς Κλένιας μὲ τὸ Ἁγιονόρι, ποὺ θεωρεῖ, δικαίως, τὸ καίριο σημεῖο τῆς ἀνατολικότερης στενωποῦ πρὸς Ἀργολίδα.

β) Παρέχει περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν πρώτη φάση τῆς μάχης τῆς Κλένιας.

γ) Δίνει λεπτομέρειες γιὰ τὸ διάστημα ἀνάμεσα στὶς δυὸ φάσεις τῆς μάχης, μεταφέροντας τοὺς ὑποχωροῦντες Ἕλληνες στὸ Ἁγιονόρι, ὅποτε μαθαίνουμε γιὰ ἄλλη μιὰ μάχη σὲ ἀνοιχτὸ ἔδαφος, προφανῶς ὅπως εἶπαμε κοντὰ στὴν εἴσοδο τῆς Κλεισούρας, καὶ γιὰ βραχεῖα πολιορκία τοῦ κάστρου τοῦ Ἁγιονορίου, ὅπου εἶχαν καταφύγει οἱ ἄνδρες τῆς

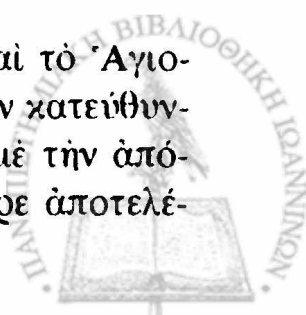

φρουράς τῆς Κλένιας. (Εἶναι φανερό ὅτι τώρα ἀπὸ τὴν ἀντοχὴ τῆς φρουράς στὸ Ἅγιονόρι ἐξαρτιόταν τὸ πέρασμα τῶν Τούρκων στὸ Ναύπλιο). Ἐδῶ θὰ μπορούσε νὰ ἐκφράσει κανεὶς ἀμφιβολίες ἀναρωτώμενος, γιατί ὁ Φραντζῆς, ποὺ κάνει λεπτομερῆ περιγραφή, δὲν ἀναφέρει τίποτε. Ὅταν γράφει, μάλιστα, ὅτι ἔφθασαν οἱ Τριπολιτσιῶτες ἀπὸ τὸν Ἅγιο Βασίλειο, στὴν Κλένια, «μῆρας ὥρας ὄντος τοῦ μεταξὺ διαστήματος», δίνεται ἡ ἐντύπωση, ὅπως εἶπαμε ἤδη, ὅτι ἔφθασαν πολὺ γρήγορα καὶ ἐπομένως ὅτι θὰ ἦταν δύσκολο νὰ περιορισθοῦν στὸ μικρὸ αὐτὸ χρονικὸ διάστημα ὅλα ὅσα ἀναφέρει ὁ Τσοῦχλος, ἀπὸ τὴν ὑποχώρηση τῶν Ἑλλήνων ὡς τὸν ἐγκλεισμό τους τόσο μακριὰ στὸ Ἅγιονόρι. Ἄν ὁμως προσέξει κανεὶς καλύτερα τὰ γραφόμενα τοῦ Φραντζῆ, θὰ συμπεράνει ὅτι ἐξηγοῦνται τὰ πράγματα. Ἔτσι, ὅταν ἦρθαν οἱ Τριπολιτσιῶτες ἀπὸ τὸν Ἅγιο Βασίλη, κατέλαβαν, ὅπως εἶδαμε, μόνοι τους, τὰ δύο ὄχυράματα τῆς Κλένιας (ἐκμεταλλευόμενοι καὶ τὴ διαίρεση τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων, μετὰ τὴν ἀπασχόληση ὀρισμένων μὲ τὴν κατάδιωξη τῆς φρουράς τῆς Κλένιας καὶ τὸν ἀποκλεισμό της στὸ Ἅγιονόρι) καὶ ὕστερα, ὅταν ἔφθασαν καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες ἀπὸ τὸ Ἅγιονόρι (κυνηγώντας τώρα τοὺς πολιορκητὲς τοὺς Τούρκους ὡς τὴν Κλένια), ἐνωμένοι κατέλαβαν τὸ χωριό. Ἐπομένως οἱ ἄνδρες τῆς φρουράς τῆς Κλένιας, φαίνεται, δὲν ὑποχώρησαν ἄτακτα πρὸς τὸ βουνὸ τῆς Νυφίτσας, γιατί θὰ ἐπέστρεφαν σύντομα καὶ θὰ λάβαιναν μέρος καὶ στὴν κατάληψη τῶν δύο ὄχυρῶν. Ἀντίθετα, ὄντας ἄρκετὰ μακριὰ, στὸ Ἅγιονόρι, καὶ πολιορκημένοι, δὲν μπόρεσαν νὰ λάβουν μέρος, παρὰ μόνο ἀργότερα, στὴν κατάληψη τῶν σπιτιῶν τοῦ χωριοῦ, ἀφότου οἱ πολιορκητὲς τοὺς Τούρκοι, μὲ τοὺς πρώτους τουφεκισμοὺς ποὺ ρίχτηκαν στὴν Κλένια ἀπὸ τοὺς Τριπολιτσιῶτες, ἔλυσαν τὴν πολιορκία τοῦ Ἅγιονορίου. Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι ὁ Φραντζῆς ἐνδιαφέρεται περισσότερο, γιὰ τὸ κύριο μέρος τῆς μάχης ποὺ ἐγίνε μέσα στὴν Κλένια καὶ ὄχι γιὰ ὅσα διαδραματίσθηκαν ἐκτὸς αὐτῆς. Ἴσως ὁ πληροφοριοδότης του νὰ ἦταν κάποιος ἀπὸ τοὺς Τριπολιτσιῶτες τῆς φρουράς τοῦ Ἅγ. Βασιλείου.

δ) Συμπεράσματα

Συνδυάζοντας, λοιπὸν, τώρα ὅλες τις πηγές, μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὰ γεγονότα ἐξελίχθηκαν ὡς ἐξῆς:

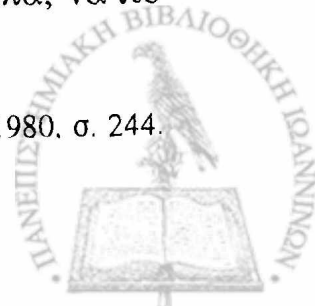
Μετὰ τὴν πανωλεθρία τῶν Τούρκων στὰ Δερβενάκια καὶ τὸ Ἅγιονόρι καὶ τὴν ἀποτυχία τους νὰ σπάσουν τὸν κλοιὸ πρὸς τὴν κατεῖθνηση τῆς Πάτρας, ἀφοῦ ἡ προσπάθειά τους, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπόπειρα νὰ συγκεντρώσουν τρόφιμα, στὰ Βασιλικά, δὲν ἔφερε ἀποτελέ-

σματα, στράφηκαν πρὸς τὸ μέρος τῆς Κλένιας, γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, ἔχοντας 3 ἕως 10 χιλ. πεζοὺς καὶ ἵππεις. Ἡ φρουρὰ πού εἶχε τοποθετηθεῖ στὴν Κλένια ἀποτελεῖτο ἀπὸ 300-800 ἄνδρες. Οἱ Τοῦρκοι ἀποτυχόντες στὴν πρώτη προσπάθεια νὰ καταλάβουν τὰ δυὸ ταμπούρια τοῦ χωριοῦ, κατεύθυναν, στὴ συνέχεια, ὅλες τὶς δυνάμεις τους ἐναντίον τοῦ ἑνὸς μόνο ὀχυρώματος, πιθανότατα τοῦ «προμαχώνα», στὴν κορυφὴ τοῦ χωριοῦ. Ἔτσι κατόρθωσαν νὰ «ξεταμπούρῳσουν» τοὺς Ἕλληνες, τοὺς ὁποίους κατεδίωξαν, καὶ στὴ συνέχεια νὰ καταλάβουν τὰ σπίτια τοῦ χωριοῦ. Στὴν κρίσιμη αὐτὴ στιγμή, κατὰ τὴν ὁποία ἡ φρουρὰ τῆς Κλένιας κατεδιώκετο πρὸς τὸ Ἅγιονόρι, στὸ κάστρο τοῦ ὁποίου κλείστηκε. μετὰ ἀπὸ συμπλοκὴ μὲ τοὺς Τούρκους στὸ δρόμο, ἤρθε βοήθεια ἐκ μέρους τῶν 600 ἀνδρῶν πού ἦσαν τοποθετημένοι στὸν Ἅγιο Βασίλη, οἱ ὅποιοι, ἀφοῦ διαίρεσαν τὶς δυνάμεις τους στὰ δύο, ἐπιτέθηκαν ταυτόχρονα ἐναντίον τῶν Τούρκων οἱ ὅποιοι κρατοῦσαν τὸ ὀχύρωμα τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου καθὼς καὶ ἐναντίον ἐκείνων πού κρατοῦσαν τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας. Κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα πού χτυποῦσαν τὶς δυὸ θέσεις, ἡ φρουρὰ πού εἶχε καταφύγει στὸ κάστρο τοῦ Ἅγιονορίου, κατεδίωξε τοὺς πολιορκητὲς τῆς πού συμπτύχθηκαν πρὸς τὴν Κλένια, ὅπου οἱ Τοῦρκοι κινδύνευαν ἀπὸ τὴν πίεση τῶν Ἑλλήνων τῆς φρουρᾶς τοῦ Ἅγ. Βασιλείου, οἱ ὅποιοι καί, τελικά, ἀνακατέλαβαν τὰ δυὸ παραπάνω ὀχυρώματα. Στὴ συνέχεια, ἐνωμένες οἱ δυὸ ἑλληνικὲς φρουρὲς, ἀνακατέλαβαν καὶ τὰ σπίτια τοῦ χωριοῦ, διώχνοντας τοὺς Ὀθωμανοὺς, οἱ ὅποιοι μπόρεσαν νὰ πάρουν μαζί τους νεκροὺς καὶ τραυματίες, ἀλλ' ὄχι καὶ τὶς τροφὲς ἢ τὰ ἐφόδια, γιὰ τὰ ὁποῖα εἶχαν ἔρθει στὴν Κλένια. Τοῦτο ἦταν πολὺ σημαντικό, διότι τὰ τρόφιμα ἀποτελοῦν τὸ πρῶτο πού ἔπρεπε νὰ ἐξασφάλιζαν οἱ ἀντίπαλοι, ἂν ἤθελαν νὰ ὑπερισχύσουν. (Ὁ Κολοκοτρῶνης τὸ ἐγνώριζε καλὰ αὐτὸ καὶ προσπαθοῦσε πάντα νὰ προμηθεύεται σιτᾶρι γιὰ τὸ στρατό του. Ἔτσι, γνωρίζουμε ὅτι μερικὰ χρόνια ἀργότερα, στὶς 9 Ἰουνίου 1827, ὅταν ὁ ἀγὼνας συνεχιζόταν ἀκόμη, ἔστειλε τὸν Φωτάκο στὸν Ἅγιο Βασίλειο γιὰ νὰ πεί τοὺς κατοίκους νὰ ἀλωνίσουν τὰ γενήματα, ὥστε νὰ ὑπάρχει τροφή γιὰ τοὺς στρατιῶτες³¹).

Μὲ τὴν ἔκθεση τοῦ Ἐμμ. Τσούχλου, ἡ σημασία τῆς μάχης τῆς Κλένιας διευρύνεται, γίνεται πρὸ σύνθετη καὶ ἐντάσσεται στὰ πλαίσια τῆς προσπάθειας τῶν Ἑλλήνων καὶ τοῦ Κολοκοτρῶνη, προσωπικά, νὰ πε-

31. Μ. Ἀνδρεάδη. *Ἡ Κορινθία μετὰ τὸ 1821*, τ. Α'. 1823-33. Ἀθήνα 1980, σ. 244.

ριορίσουν τὸ Δράμαλη στὴν Κόρινθο καὶ συγκεκριμένα ἐδῶ, παράλληλα μὲ τὴ στέρηση τῶν τροφῶν, νὰ τοῦ φράξουν τὴν πορεία πρὸς τὸ πολιορκημένο Ναύπλιο.

Οἱ Τοῦρκοι ἔκαναν κι ἄλλες προσπάθειες νὰ σπάσουν τὸν κλοιὸ γύρω ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ἀλλὰ κατέληξαν ὅλες σὲ ἀποτυχία. Ὁ Κολοκοτρώνης προσπάθησε πάντα νὰ ἐμποδίζει τὰ περάσματα, πρὸς Ἀργολίδα, τοποθετώντας στὰ κρίσιμα σημεία φρουρές. Ἔτσι, ἀρκετὰ ἀργότερα, τοποθέτησε στὴν Κλένια «ὄρδι» μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ζαφυρόπουλο, ὅπως καὶ στὸ Στεφάνι, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Χατζῆ Χρῆστο³². Ἡ τελευταία τουρκικὴ προσπάθεια ἦταν ἐκείνη πού ἔγινε στὰ τέλη Νοεμβρίου 1822, μὲ σκοπὸ νὰ περάσουν στὸ Ναύπλιο μέσω Ἁγίου Σώστη, ὅπου ἔγινε σκληρὴ μάχη γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ Τοῦρκοι νὰ ἐπιστρέψουν ἄπρακτοι. Στὸ μεταξύ πέθανε καὶ ὁ Δράμαλης καὶ γράφτηκε ἔτσι ὁ ἐπίλογος³³ τῆς ἄτυχης αὐτῆς γιὰ τοὺς Τούρκους ἐκστρατείας.

ε) Παράρτημα: Ἡ περιγραφή τῆς μάχης στὶς τρεῖς σπουδαιότερες πηγές

α) Σπηλιάδου, *Ἀπομνημονεύματα*, σ. 425

...Μετὰ ταῦτα ἐκινήθησαν πρὸς τὸ μέρος τῆς Κλένιας, ὅπου ὑπῆρχον Κορίνθιοι, Ἁγιοπετρίται καὶ Μανιάται, ἕως ὀκτακόσιοι, ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ Γ. Μαυρομιχάλη καὶ τοῦ Τσαλαφατίνου, καὶ ἄρχισαν μὲν οὗτοι ν' ἀντικρούωσι τοὺς Τούρκους, ἀλλὰ μὴ δυνηθέντες ν' ἀνθέξωσιν, ἐτράπησαν εἰς φυγὴν, καὶ κατεδιώκοντο ὑπ' αὐτῶν, ὅτε φεύγων καὶ ὁ Μαυρομιχάλης, ὀλίγον ἔλειψε νὰ ζωγηθῆ· εἶχον δράμει ἐν τοσοῦτω εἰς βοήθειάν των οἱ Τριπολιτσιῶται ἀπὸ τὸν Ἁγιοβασίλην, ἕως ἑξακόσιοι, ὑπὸ τοὺς ἀρχηγούς Ἀλέξιον Νικολάου, Λάμπρον Ῥιζιώτην, Γιάννακαν, Κολιὸν Μπακόπουλον ἢ Δαρειώτην, καὶ ἀρχιμανδρίτην τὸν Παπαγιάννην, καὶ φθάσαντες ἐν δέοντι, κατετρόπωσαν, μαχησάμενοι μετὰ τῶν ἄλλων, τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς ἠνάγκασαν νὰ φύγωσιν εἰς Κόρινθον. Ἐφόνευσαν δὲ καὶ ἐπλήγωσαν ἑξήντα περίπου ἐξ αὐτῶν· ἐφονεύθησαν καὶ ἀπὸ τὸ μέρος των καὶ ἐπληγώθησαν πέντε.

32. Κολοκοτρώνη, *Διήγησις*, σ. 117.

33. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία*, σ. 247. ΙΕΕ, τ. ΙΒ', σ. 257.

β) Ἀμβροσίου Φραντζῆ, Ἐπιτομή, σ. 236-238

... Μετὰ δὲ τὴν ἐν Σικυωνία (Βασιλικὰ) μάχην (1) ἐν σῶμα Ὀθωμανῶν (ἐκ τοῦ εἰς τὴν Κόρινθον διαμένοντος) συγκείμενον ἀπὸ 7-8.000, ἰππέων καὶ πεζῶν ἐξῆλθε κατὰ τὰ μέρη τῆς Κλένιας καλουμένης διὰ τὴν προμηθεύσῃ τροφᾶς καὶ λάφυρα· ὁ δὲ Γ. Π. Μαυρομιχάλης καὶ ὁ Ἡλίας Τζαλαφατῖνος μὲ 800, περίπου Ἑλληνας Κορινθίους, Ἁγιοπετρίτας, καὶ Μανιάτας διέμενον εἰς τὴν Κλένιαν, ὅπου καὶ οἱ ῥηθέντες Ὀθωμανοὶ ἀνεφάνησαν ἐρχόμενοι· ἀλλὰ μόλις εἶχον πλησιάσει οἱ Ὀθωμανοί, καὶ ἡ μάχη ἠνοίγη ἀπὸ τὸν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς Κώμης διατηρούμενον Ἑλληνικὸν προμαχῶνα· ἐπειδὴ ὅμως οἱ Ὀθωμανοὶ ἦτον δεκαπλάσιοι ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας, ἡ δὲ θέσις εἰς τὴν ὁποίαν ἠνοίγη ἡ μάχη ἔκλινε μᾶλλον εἰς τὸ ἐπίπεδον, οἱ Ὀθωμανοὶ κατεδίωξαν τοὺς Ἑλληνας ἀπὸ τὰς οἰκίας τῆς Κώμης καὶ ἀπὸ τὸν ῥηθέντα προμαχῶνα· ἀλλ' ὅτε ἠνοίγη ἡ μάχη, τὸ κατὰ τὴν κώμην Ἁγιον Βασίλειον διαμένον ἕτερον Ἑλληνικὸν σῶμα, συγκείμενον ἀπὸ 600, περίπου Ἑλληνας ἐκ τῆς ἐπαρχίας Τριπολιτζᾶς, οἵτινες ἔχοντες ἀνωτέρους ἀρχηγούς τὸν Ἀθανασόπουλον, τὸν Ἀλέξιον Νικολάου, τὸν Λάμπρον Ῥιζιώτην, καὶ τὸν Κολιόν, ἔτρεξεν εἰς βοήθειαν τῶν Ἑλλήνων, μιᾶς ὥρας ὄντος τοῦ μεταξὺ διαστήματος· αὐτοὶ δὲ ἀφ' οὗ διηρέθησαν εἰς δύο, ὁ μὲν Ἀθανασόπουλος μετὰ τῶν Βαλτετζιωτῶν καὶ Περθορίων 155, τὸν ἀριθμόν, δραμόντες κατέλαβον τὸν ἔξωθε τῆς Κώμης Ναόν, οἱ δὲ λοιποὶ κατέλαβον τὸν ἐπὶ κεφαλῆς τῆς Κώμης λόφον, καὶ οὕτω τοὺς μὲν καταδιωκομένους Ἑλληνας ἀπήλλαξαν τοῦ κινδύνου, καθὼς ἀκόμη καὶ τὸν Γ. Π. Μαυρομιχάλην, ὅστις ἐπαπειλεῖτο τὴν συλληφθῆ παρὰ τῶν Ὀθωμανῶν, καὶ οὕτω συνενωθέντες οἱ Ἕλληνες ἅπαντες τοὺς μὲν Ὀθωμανοὺς κατεδίωξαν τρέψαντες εἰς φυγὴν, παραλιπόντας τὰς τε οἰκίας τῆς Κώμης, καὶ ὅσα εἶχον συνάξει παρὰ τῶν Ἑλλήνων τρόφιμα καὶ πολεμοφόδια καὶ ἐπανελθόντας μετ' αἰσχύνης εἰς τὴν Κόρινθον, φονεύσαντες δὲ καὶ πληγώσαντες 65 (ὡς ἐμαρτύρησαν δύο ἰπποκόμοι δραπετεύσαντες ἐκ τῶν Ὀθωμανῶν)· ἐφονεύθη δὲ κατὰ τὴν μάχην ἐκείνην εἰς Ἕλληνα, πληγωθέντων καὶ τεσσάρων· μετὰ δὲ τὸν καταδιωγμὸν τῶν Ὀθωμανῶν καὶ τὴν κατάπαυσιν τῆς, περὶ ἧς ὁ λόγος μάχης, ὁ Γ. Π. Μαυρομιχάλης ἠσπάσατο τὸν Ἀρχιμανδρίτην καὶ τοὺς Βαλτετζιώτας ὁμολογῶν τὴν σωτηρίαν τοῦ ἐκ τῆς ὑπερασπίσεως αὐτῶν.

γ) Ἐκθεσις Μανώλη Τσούχλου (Βαγενᾶ, Ἱστορικά, σ. 295-6)

Εἰς δὲ τὴν μάχην τῆς Κλένιας μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Δράμαλη, ἀφοῦ ἐπῆγεν εἰς Κόρινθον καὶ ἀνεπαύθη αὐτὸς καὶ τὸ στρατόπεδόν του, δέκα ἡμέρας μετὰ τὴν μάχην τοῦ Ντερβενακίου καὶ τοῦ Ἁγιονόρι, ὁ ἀρχηγὸς Κολοκοτρώνης διέταξε τὰ διάφορα σώματα διὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ Δράμαλη εἰς Κόρινθον, καὶ τότε διέταξε τὸ σῶμα Ἁγίου Πέτρου καὶ Πραστοῦ διὰ νὰ τοποθετηθῶσιν εἰς τὴν Κλένιαν, ὅπου καὶ ἐκάμαμεν τὰ ὀχυρώματά μας.

Μὲ τὸ σῶμα τὸ ἰδικόν μας, καθόσον ἐνθυμοῦμαι, ὑπῆρχε καὶ ὁ Τσαλαφατῖνος Λάκων μὲ 20 μόνον, εὔρεθεις εἰς τὴν περίστασιν αὐτὴν πλησίον τῶν ὀχυρωμάτων μας. Εὔρέθη καὶ ἓνας ἄλλος Λάκων Μαυρομιχάλης μὲ ἄλλους τόσους στρατιώτας Μανιάτας· τούτου οἱ Τοῦρκοι ἐπῆραν τὸ ἄλογόν του ὕστερα εἰς τὸ κυνήγημα, διότι ὁ Ἀράπης τοῦ ἔφυγε μαζὶ μὲ αὐτό.

Τὴν ἐπιούσαν, διαβὰς ὁ ἀρχηγὸς Κολοκοτρώνης καὶ ἐπιθεωρῶν τὰ στρατεύματα καὶ ὀχυρώματα τῶν διαφόρων σωμάτων, ἦλθε καὶ εἰς τὸ ἰδικόν μας σῶμα, καὶ μολονότι μᾶς εἶπε, ὅτι τὰ ὀχυρώματά μας εἶναι δυνατά, ἀλλ' ἐπειδὴ εἶναι εἰς ἐπίπεδον μέρος καὶ τὸ ἵππικόν εὐκόλως θέλει ὀρμήσει καὶ μᾶς κόψει τὴν ὀπισθεν κοινωνίαν, καὶ ἐπειδὴ τὸ σῶμα μας ἐχωρίζετο (δηλαδὴ τοῦ Πραστοῦ ἦτον χωριστὰ ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Ἁγίου Πέτρου) καὶ ὡς ἐπὶ πλέον ἐπίπεδα τὰ ἔδικά μας ὀχυρώματα, 300 μόνον ἄνθρωποι δὲν δυνάμεθα κατὰ τοσοῦτον πολυπληθοῦς ἐχθροῦ ν' ἀντιταχθῶμεν, μᾶς ἐσυμβούλευσε, ἐὰν ἔλθῃ ὁ ἐχθρὸς, νὰ μὴ πολεμήσωμεν, ἀλλὰ ν' ἀποσυρθῶμεν εἰς τὸ χωρίον Ἁγιονόρι, εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ὄριου, καὶ ἐκεῖ νὰ τοποθετηθῶμεν διὰ νὰ ἔλθῃ ἠναγκασμένος ὁ ἐχθρὸς εἰς τὸν ὄριον καὶ τότε πολεμοῦντες τον θὰ ἔχωμεν εὐκόλως τὰ λοιπὰ στρατεύματα πρὸς βοήθειαν καὶ ὁ ἐχθρὸς θέλει ὑποφέρει μεγάλην ζημίαν.

Ἄλλὰ, ἐνθαρρυνόμενοι ἀπὸ τὰ ἰσχυρὰ ὀχυρώματά μας, καὶ ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμόν μας, ὡς ἔχοντες πλήρη βεβαιότητα καὶ πεποίθησιν, ὅτι τὸν ἐχθρὸν θέλει τὸν νικήσωμεν, ἐμείναμεν.

Τὴν δὲ ἐπαύριον μετὰ τὴν ὁμιλίαν τοῦ στρατηγοῦ Κολοκοτρώνη, πρὸς τὰ ἐξημερώματα, αἰφνιδίως μᾶς ἐπέπεσεν ὁ Δράμαλης μ' ὄλον τὸ σῶμα του, ὅσοι τοῦ εἶχαν πλέον σωθῆ ἀναβαίνοντες περίπου τῶν 10.000.

Ἡμεῖς εὐθύς συνήλθομεν ἐντὸς τῶν ὀχυρωμάτων εἰς τὸ χωρίον τῆς Κλένιας, ὅπου ὁ ἐχθρὸς ἐπλησίασε, καὶ ἀφοῦ ἔκαμε τὸν ντουβά, ἦγουν

τὴν προσευχὴν του, ὥρμησεν εἰς τὰ δύο ὀχυρώματά μας, καὶ πνέων ἐκδίκησιν, δι' ὅσα ὑπέφεραν εἰς τὰς μάχας Ντερβενακίου καὶ Κλεισοῦρας, καὶ θεωρῶν ἡμᾶς ὀλίγους, ἐνόμισεν ὅτι θέλει μᾶς παραλάβει μὲ πρῶτην ἔφοδον, ἀλλὰ εὐρέθησαν ἀπατημένοι, διότι εὗρον μεγάλην ἀντίστασιν καὶ ὑπέφεραν ζημίαν καὶ μολονότι ἐπλησίασαν καὶ εἰσῆλθον πέραξ τῶν ὀχυρωμάτων μας μὲ μεγάλην ζημίαν τους, μὴ δυνηθέντες νὰ μᾶς διασκορπίσουν ἀπεσύρθησαν ἀπὸ τὰ ἐδικὰ μας ὀχυρώματα καὶ συνεσωματώθησαν πάλιν μακρόθεν τῆς μιᾶς βολῆς τουφεκίου καὶ ἔκαμαν πάλιν δευτέραν παράκλησιν, καὶ τότε ὥρμησεν κατὰ τοῦ ἄλλου στρατοπέδου τοῦ Ἀγίου Πέτρου, ὅπου πλησίον αὐτοῦ ἦταν ὁ Τσαλαφατίνος καὶ ὁ προμνημονευθεὶς Λάκων, καὶ εἰς τὴν ὁρμὴν αὐτὴν μὴ δυνηθέντες νὰ ἀνθέξουν καὶ μὴ ἔχοντες ὀχυρώματα δυνατά, ἀπεσύρθησαν καταδιωκόμενοι, καὶ οὕτως ἀφοῦ μᾶς ἐπῆραν τὰ ὀπίσθια πλέον οἱ ἐχθροὶ εὐρέθημεν καὶ ἡμεῖς εἰς τὴν ἀνάγκην ν' ἀποσυρθῶμεν.

Ἄλλ' ὁ ἐχθρὸς εἶχεν εἰσχωρήσει καὶ ἔφθασεν ὀπίσω ἡμῶν, ὥστε διὰ νὰ δυνηθῶμεν νὰ φθάσωμεν εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ ὄριου, ὁ ἐχθρὸς πλέον μᾶς ἐπαρουσιάσθη ἔμπροσθεν, τόσον τὸ ἱππικὸν καθὼς καὶ οἱ Ἄλβανοὶ Γκέγκηδες καὶ οὕτως ἀνακατώθημεν μετ' αὐτῶν καὶ ἦλθομεν εἰς τὰς χεῖρας. Εἰς τὴν μάχην ταύτην διεκρίθη ὁ μακαρίτης Νικόλαος Χουλιαρᾶς, Μπουλουξῆς καὶ Ἰωάννης Ἀντριᾶς, οἱ ὅποιοι καὶ ἐπὶ τέλους ἐφονεύθησαν ἀφοῦ ἔκαμαν τὸ χρέος των τὸ δεκαπλάσιον εἰς τὸν ἐχθρόν.

Ὁ ἐχθρὸς τότε μᾶς ἠκολούθησε καταδιώκων μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ Ἀγιονόρι ὅπου ἐκεῖ ἐτοποθετήθημεν καὶ ἐκτυπήσαμεν τὸν ἐχθρόν· τὴν στιγμὴν ταύτην ἠκούσαμεν τουφεκισμοὺς ἀπὸ διάφορα μέρη, τρέξαντα πρὸς βοήθειάν μας ἄλλα ἑλληνικὰ στρατεύματα, ἃν καὶ μακράν, ἡμεῖς ὅμως ἐνθουσιασθέντες ὥρμησαμεν κατὰ τοῦ ἐχθροῦ καὶ τὸν ἠναγκάσαμεν νὰ τρέξη εἰς φυγὴν, τὸν ὅποιον καὶ κατεδιώξαμεν μέχρι τῶν προπόδων τῆς Κλένιας καὶ εἰς τὰ πρῶτα ὀχυρώματά μας, ὅπου ἔγινεν εἰς τὸν ἐχθρόν μεγάλη φθορά, ἀπὸ δὲ τῶν ἰδικῶν μας ἐννεα ἐφονεύθησαν εἰς αὐτὴν τὴν μάχην ἐκτὸς τῶν πληγωθέντων.

A B S T R A C T

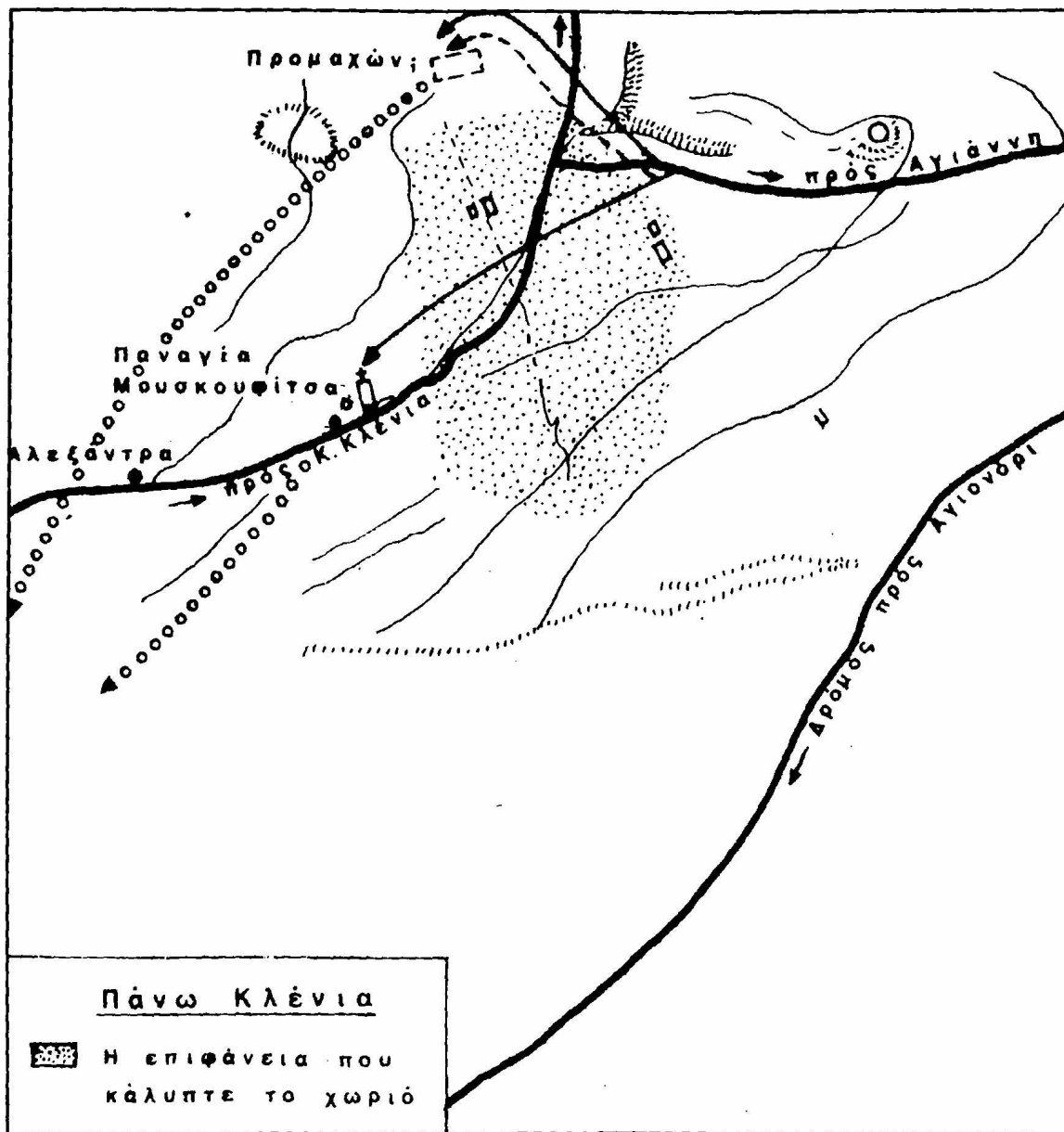
THE BATTLE OF KLENIA

by

Michalis S. Kordosis

After the destruction of the Turkish army in Dervenakia, Deli Ahmet Aga, a general of Dramalis, with three to ten thousand soldiers, left Korinthos, in order to take by storm the two fortifications of the village Klenia, the church of Panagia and the Promahonas. The final target of the Turks was the occupation of the narrow pass of Klisura (Hagionori) and the gathering of food (cereals etc). After two assaults on the fortifications of the Greeks, the Turks occupied Klenia and the Greek guard left for the castle of Hagionori, followed by the enemy. In this crucial moment, the Greek soldiers of Agios Vasilios hasten to help the guard of Klenia. They seized the two above-mentioned fortifications and after, with the cooperation of the Greek, who returned from Hagionori, running after the Turks, they conquered the village of Klenia. The Turks left for Korinthos empty-handed.

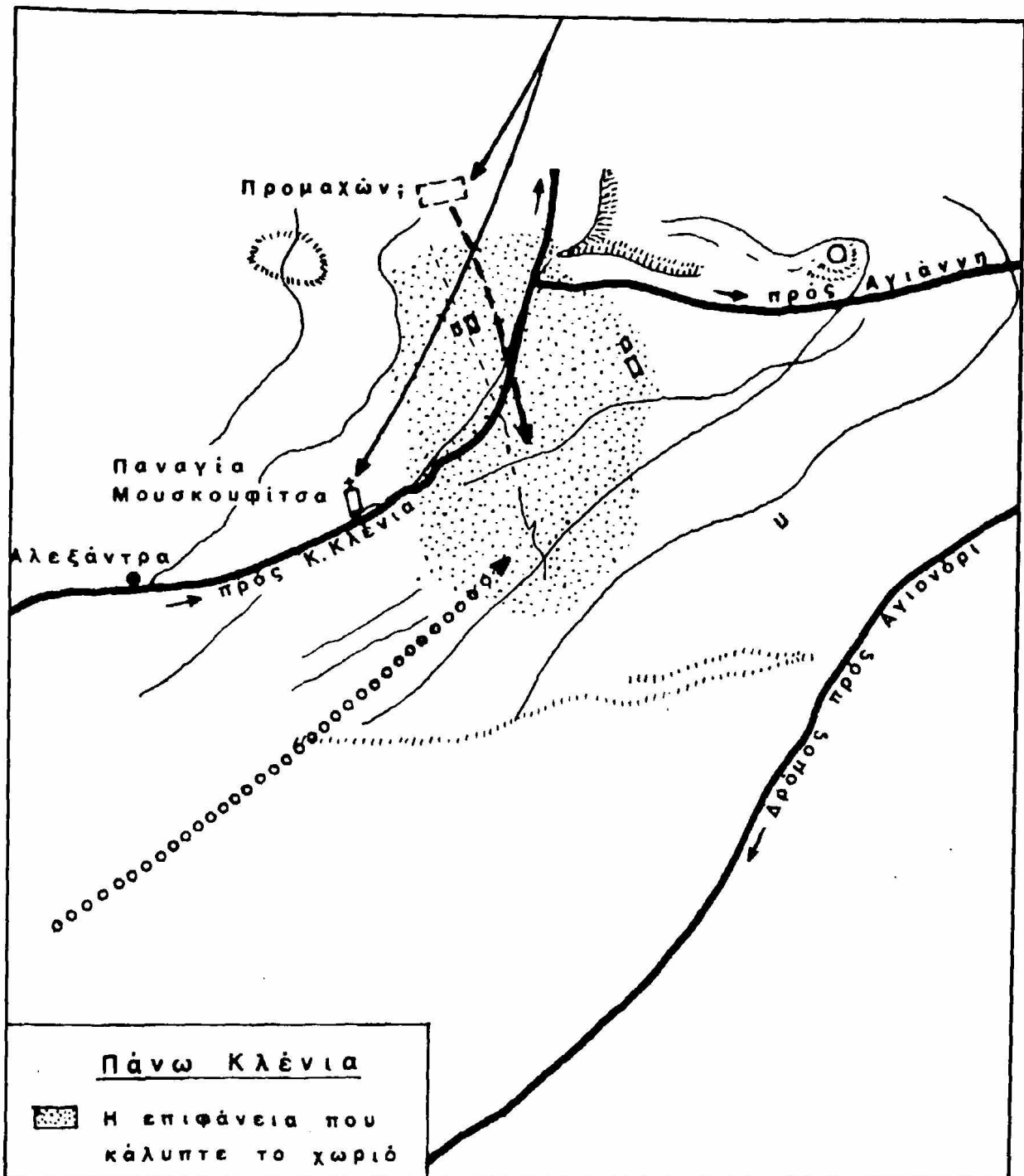

I.

Α' φάση τῆς μάχης τῆς Κλένιας

- ▶ Ἐπίθεση τῶν Τούρκων κατὰ τοῦ προμαχῶνος καὶ τῆς ἐκκλησίας
- - -▶ » » » » » » μόνον (δεύτερη προσπάθεια)
- οοοο▶ Φυγὴ τῶν Ἑλλήνων στρατιωτῶν τῆς φρουρᾶς πρὸς τὸ Ἀγιονόρι

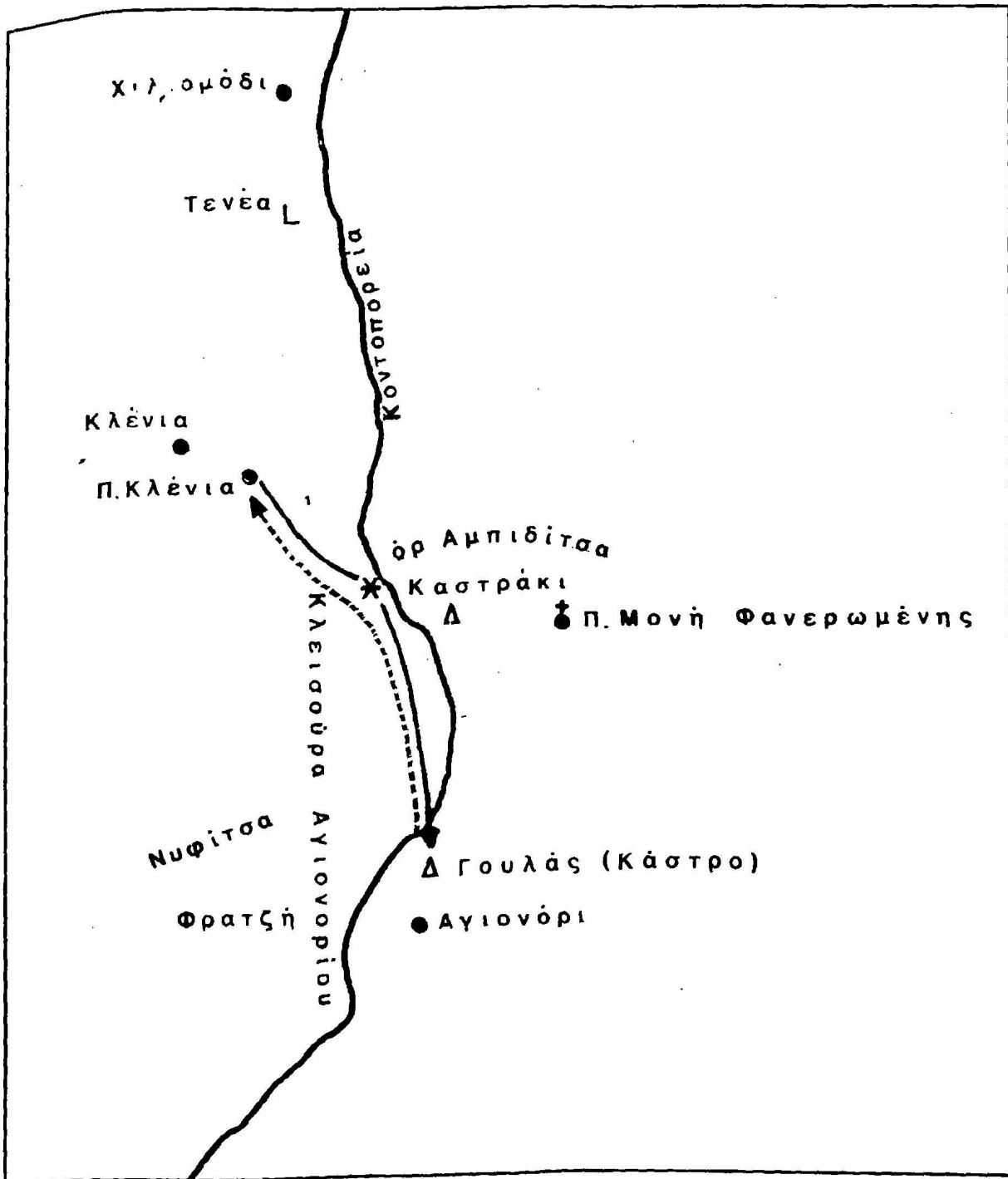

II.

B' φάση της μάχης της Κλένιας

- ▶ Επίθεση των Έλλήνων της φρουράς 'Αγ. Βασιλείου κατά του προμαχώνος και της εκκλησίας
- ▶ Επίθεση της ίδιας φρουράς για την κατάληψη του χωριού:
- oooo▶ Σε συνεργασία με τους επανερχόμενους Έλληνες της φρουράς της Κλένιας

III.

Μεταξὺ τῶν δύο φάσεων τῆς μάχης τῆς Κλένιας

- Ὑποχώρηση τῆς φρουρᾶς τῆς Κλένιας πρὸς τὸ Ἁγιονόρι
- * Πιθανότερη θέση τῆς συναφθείσης μάχης
- - -→ Ἐπιστροφή μετὰ τὴν ὑποχώρηση τῶν Τούρκων

